

CSANÁD BÁLINT: *THE AVARS, BYZANTIUM AND ITALY.*
A STUDY IN CHOROLOGY AND CULTURAL HISTORY
 VARIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA 31, INSTITUTE OF ARCHAEO-
 LOGY, RESEARCH CENTRE FOR
 THE HUMANITIES, HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, ARCHAEO-
 LINGUA, BUDAPEST 2019, 372 PP, 82 FIGS¹

IVAN BUGARSKI*

A közelmúltban három fontos monográfia jelent meg az avarokról angol nyelven. Walter Pohl 1988-as, híres könyvének jelentős mértékben korszerűsített fordítása (POHL 2018), Georgios Kardarasnak a Bizánc és az avarok 6. és 9. század közötti kapcsolatait tárgyaló műve (KARDARAS 2019), valamint, ezen mindenekelőtt történelmi szintézisek mellett, Bálint Csanád alább bemutatandó, újszerű elgondolásokat közre adó könyve is felkelti az olvasó figyelmét. Egy-egy könyv jelentőségét a hazai² és nemzetközi szakirodalomban megjelent recenziók jelzik. Tudomásom szerint Bálint legújabb monográfiáját eddig csak Samu Levente magyar kutató ismertette (SAMU 2019), miközben a szerző európai régészetben elfoglalt helyéről korábbi könyveinek számos recenziója tanúskodik, amelyek közül két általánosabb a *Starinar* oldalain olvasható (DIMITRIJEVIĆ 1993; BUGARSKI 2013).

Bálint Csanád legújabb könyve A4-es formátumban, minőségi fekete-fehér kivitelben jelent meg. Tartalma 11 fejezetre tagolódik, ezt követi a közmondásosan terjedelmes irodalomjegyzék (289–372. o.). A 82 táblába rendezett, jó minőségben reprodukált illusztrációk mellett lelettipusok

szerint összeállított elterjedési térképek találhatók, amelyekkel a szerző az általa tárgyalt jelenségek értelmezését szemlélteti. A könyv bevezetője (1) alapinformációkat közöl az avarok történetéről és kultúrájáról, és kiemeli, hogy az avar meghatározást mindenekelőtt *terminus technicus*ként kell felfogni és semmiképp sem szó szerinti etnikai értelemben. Közismert tény, hogy a Kárpát-medencében 568-tól a 9. század elejéig a – szűkebb értelemben vett – avarokon kívül más nomád eredetű csoportokhoz tartozók, továbbá a helyi késő antik és germán népesség maradványai is éltek, míg az anyagi kultúrában a meroving és bizánci, vagyis balkáni és mediterrán kultúrkör elemei is felismerhetők (pl. VIDA 2016a). Ebből a kaleidoszkópból, amely az elmúlt évtizedekben meghaladta az avarokról, mint keleti nomádokról alkotott korábbi leegyszerűsített képet (vö. BÁLINT 2007) a könyv szerzője ezúttal az avarok Bizánc és Itália felé irányuló kapcsolatait kívánta megvilágítani. Céljához új módszertani megközelítést alkalmaz – a leletek korológiai és kronológiai értékelését, és maga is tisztában van azzal, hogy könyvében több kérdést vet fel, mint amennyi választ felkínál, különös tekintettel a végleges igény-

* Arheološki institut. Kneza Mihaila 35/IV 11000 Beograd, Srbija. i.bugarski@ai.ac.rs

¹ A recenzió eredetileg szerb nyelven jelent meg a *Starinar* 70/2020, 257–278. kiadványban. A szakfordítás Czifra Szabolcs munkája, nyelvileg és szakmailag Takács Miklós ellenőrizte, továbbá szakmailag Balogh Csilla és Lőrinczy Gábor lektorálta. A Szerző recenziójában elsősorban a Kárpát-medence déli területének avar kori szemszögéből tárgyalta Bálint Csanád munkáját, továbbá köszönetét fejezi ki a magyar fordításért.

A fordítás az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósuló Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történelmi és Régészeti Kutatócsoport (TKP2020-NKA-11) projekt keretében készült.

² Az adott szöveg kontextusában: szerbiai – a fordító megjegyzése.

nyel megfogalmazottakra. Hasonló végeredmény egy kevésbé tapasztalt régészt meg is ingathatna, de nem Bálintot, aki a karrierje során kulcsfontosságú értelmezési hangsúlyváltásoknak volt tanúja (és részese). Ezért kétségtelen, hogy maradéktalanul teljesül a könyv egyik fő célja – „gondolkodásra és újragondolásra készíteni az olvasót” (12. o.).

A második fejezetben a szerző kifejti a kutatási kérdéseket és megközelítéseket, hangsúlyozva, hogy az Itália és az avarok közötti kapcsolatok tanulmányozásának szerény hagyományai vannak, részben a katonai tömbök által kiváltott megosztottság hosszú fennállása, illetve a magyar kutatók hagyományos keleti orientációja miatt. Az egyedi beszédes leleteket, ismertségük ellenére, mellőzték a régészeti értelmezésekben. Az 1960-as évektől kezdődően az avarok régészete azonban meghaladta a magyarországi tudományosság kereteit és a modernebb szemlélet, illetve e kapcsolatrendszer korai elgondolásait Bálint – saját témába vágó gondolatait is felidézve – Kiss Attilának (KISS 1996) tulajdonítja. Mégis, az avarok Bizánccal, sőt Itáliával fennállt kapcsolataira elsősorban majd csak a jeles osztrák régész, Falko Daim művei világítottak rá. Míg ez utóbbi szerző főleg a 8. század anyagában figyel fel ilyenekre (pl. DAIM 2000a; DAIM 2001; DAIM 2010), Bálint a korábbi leletek tanulmányozására vállalkozott, amelyet aztán Daim korpusza követne, „ami teljesen új perspektívába helyezheti az avar kor egészét kitöltő bizánci típusú elemek további kutatását” (18. o.). Ebben a szellemben kerül említésre Vida Tivadarnak a 6–7. századi Pannonia helyi vagy betelepült romanizált³ lakosságáról szóló tanulmánya is (VIDA 2009), aminek kapcsán meg kell említenünk, hogy a későbbi munkák és Vida legutóbbi disszertációja szintén foglalkozik az anyagi kultúrában tetten érhető Itália és a Kárpát-medence közötti kapcsolatokkal a kora avar korban (VIDA

2018a; ld. még BLAY–SAMU 2016 rövidebb szintézisét). A kaganátus területén előkerült „bizánci” jellegű tárgyakat választotta témául Garam Éva is közismert monográfiájában (GARAM 2001). Maga Bálint, a bizánci és (késő)avar kapcsolatokkal foglalkozott, mindenekelőtt a nagyszentmiklósi kincs több évtizedes vizsgálata során (BÁLINT 2010; vö. BUGARSKI 2013). A szerző szerint a leletek korpusza az avarok és Itália közötti elmélyült kapcsolatokról tanúskodik, ami részben a tartós avar–langobard szövetséggel volt összefüggésben, és nem lehet megmagyarázni pusztán az elszigetelt történelmi eseményekkel, vagy a „homályos hatásokkal”, amit hasonló esetekben gyakran tesznek a közép- és kelet-európai tudományos berkekben. A Kárpát-medencében talált, itáliai verdékben vert solidusoknak különösen fontos szerepet szokás tulajdonítani.

Az elterjedés regionális mintázatainak szentelt következő fejezetben legelőbb a korológia elvei és a módszer alkalmazásának a célja kerül kifejtésre. A leletek és kulturális jelenségek régészeti célú térképi ábrázolása még mindig a korábbi „kulturprovinciák” (*Kulturkreislehre*) fogalmával hozható összefüggésbe. Azonban e megszokott régészeti segédeszköz kifejező értékének is vannak korlátai, elsősorban a tipológiai paraméterek (szubjektív) kiválasztása miatt, amelyeket szokás figyelembe venni a leletek térképezése során, továbbá a kapott leletcsoportok értelmezésekor is. Bálint kiváló példákat nyújt az ilyen kísérletekre – a késő avar kori övgarnitúrákat készítő műhelykörzetek sikeres meghatározása, amelyek vonatkozásában külön tanulmányaikban hasonló eredményre jutott Peter Stadler és Fancsalszky Gábor (21–22. o., Fig. 4), vagy Stadler későbbi, és mindenképpen (és enyhén szólva) elhamarkodott próbálkozása, hogy meghatározott tárgytípusok elterjedéséből kiolvassa az egyes etnikai csoportok területi elterjedését a kaga-

³ A recenzió szerzője itt a „Romej” szakkifejezést használta, amelyet „romaion”-ként fordítottunk, a szöveg kontextusának megfelelően. Mivel e megnevezés magyar szakirodalomban még nem szerepelt, tartalmát érdemes pontosan meghatározni. A *romaion* név a recenzióban a Bizánci Birodalom alattvalóinak a megnevezésére szolgál. E szóhasználat Božidar Ferjančić egy 1959-es Konstantinos Porphyrogenetos kommentárjára vezethető vissza. A neves bizantinológus Hivatkozott munkájában következetesen megkülönböztette egymástól az Adria-parti városok latin anyanyelvű lakóit a Balkán belsejében élő, pásztorkodással foglalkozó, szintén vulgáris latin nyelven beszélő közösségeket, valamint az önmagát Romaionok birodalmaként megnevező állam alattvalóit (De administrando imperio [excerpta: transl. and comments B. Ferjančić], Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II - Fontes Byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes II, Beograd 1959). Az első kategóriába tartozók neve a „romani” lett, a másodikba tartozókat Ferjančić „vlach” névvel, a harmadikba tartozókat pedig „romaion” névvel illette. E jegyzet tényanyaga Ivan Bugarski egy 2021.11.18-án kelt elektronikus levelének tartalmi összefoglalásán alapszik.

nátuson belül (STADLER 2008). Másrészt Bálint Csanád kísérletet tesz arra, hogy az egyes lelettípusok elterjedése, a technológiai eljárások és a temetkezési szokások tanulmányozása révén közelebbről vegye szemügyre az avar leletanyag mediterrán kapcsolatait. Már a korológiai módszer céljainak kifejtésénél felsorolja a módszer fő korlátait is: az első minden régész számára érthető, és a kutatottság mértékére vonatkozik, amihez még hozzátenném a leletanyag publikálását. Az adatok elterjedési térképen történő rögzítésének a könyvben alkalmazott módjáról vitát lehetne indítani. Ugyanis a lelőhelyek egységesítve kerülnek bemutatásra, függetlenül a meghatározott jellemzőkkel bíró leletek dokumentált számától, „mivel gyakoriságuk tükrözheti a közösség sokszínűségét vagy egységességét, miközben a korológiai megközelítés megpróbálja összehasonlítani azokat a [zónákat], amelyekben vannak vagy nincsenek [ilyen leletek vagy sírok], azaz más szavakkal [ezen zónák] kulturális jellemzőit” (23, 26. o.). Azon elvi kérdéshez, hogy egy egyedi tárgy az egész régió jellemzőjeként vehető-e figyelembe (példa Erdélyből, 67. o.), azt lehet hozzáfűzni, hogy épp – az anyagi kultúra eklektikussága vagy uniformitása alapján megítélt – jellemzőik tanúskodnak legjobban az egyes helyi közösségek kulturális kapcsolatairól. Kivételes esetekben, mint például a korai avar fennhatóság időszakából származó, vajszkai (Vajska) temetkezések falazott sírokkal és sok bizánci lelettel (BUGARSKI 2012, 246–252), vagy a későbbi izraelita temető Dunacsében (Čelarevo) (BUNARDŽIĆ 1980), alapján minden valószínűséggel különleges kulturális jellemzőkkel bíró, szigetszerű populációkkal számolhatunk. Az ilyen közösségek, legalábbis egyelőre, egyértelműen különböznek a közvetlen vagy távolabbi környezetüktől, ami tovább bonyolítja a mindenképp szükséges, makroregionális elemzéseket.

Eme megjegyzésektől függetlenül a leletanyag egyedi elemei elterjedésének vizsgálata bizonyosan hozzájárul az egyes régiók jellemzőinek megismeréséhez, bár szem előtt kell tartanunk, hogy az egyes lelőhelyek kutatottságának a mértéke is torz képet nyújthat az egyes tárgytípusok vagy temetkezési szokások jelenlétéről. E korlátozás nem csak az egyes lelőhelyekre, hanem a lelőhelycsoportokra is vonatkozik, lett légyen szó bármilyen kritériumról, akár regionálisról is. Az ilyen jellegű

lehetséges felvetésekkel szemben Bálint kijelenti, hogy az elterjedési térképek a publikációk megjelenésének időpontjában tükrözik a kutatás állapotát, így nem tekinthetők véglegesnek, és hogy „néhány esetben” összehasonlította a régi térképeket a jelenlegi helyzettel és „úgy találta, hogy az új lelőhelyek nem változtatják meg nagyobb mértékben a korábban kialakított összképet” (26–27. o.). Egy közelmúltbeli kutatáshoz kapcsolódóan magam is hasonló megállapításra jutottam a „császárportréval” díszített késő avar kori övtípusok vizsgálatakor (vö. DIMITRIJEVIĆ 1966, T. XI; DAIM ET AL. 2010, Abb. 14, 15). Azonban a régészetben más példák is léteznek, amikor egy adott terület új leletei jelentős mértékben megváltoztatják a leletek meghatározott csoportjának alapértelmezését. Ez a helyzet például a Baldenheim-típusú sisakok esetében: a kora bizánci Balkán nagyszámú és nagyon beszédes leletei előtt ezeket germán eredetűnek tartották (vö. VOGT 2006; BAVANT 2008). Más a probléma a hiányos térképek használatával, amiről alább lesz szó.

A kronológiai módszerrel ellentétben a korológiai megközelítés új a régészetben (PERNER 2005), és az eloszlás tanulmányozásának módszertani kereteivel, valamint az ebből fakadó felismerésekkel foglalkozik. A régészeti alkalmazása magában foglalja az egyes elterjedési mintázatok okainak és más elterjedési hálózatokkal meglévő kapcsolatoknak a vizsgálatát. Az avar régészetben Csiky Gergely alkalmazta először a korológiai módszert a támadó-fegyverekről írott monográfiájában (CSIKY 2015). Bálint könyvében az elterjedési térképek a „feltételezett” jelentőségük szerint vannak bemutatva – egyesek a regionális jellemzőket, mások tipológiai vagy kronológiai tulajdonságokat vagy bizonyos hipotéziseket ábrázolnak. Majdnem mindegyiket több nézőpontból lehet szemlélni, nem csupán egy régió sajátosságainak vetületeként, de a műhelyek tevékenységének a visszfényeként is (amennyiben ez nem tartozik bele az első kategóriába). Az itt kiemelt bizonytalanságokkal és korlátokkal minden bizonnyal maga a szerző is tisztában van, aki kijelenti, hogy a korológiai módszer alkalmazása nincs közvetlen összefüggésben a kutatottság mértékével. Saját kategóriáinak térképi ábrázolásánál az avar kori leletanyagnak az aktuális katalógus (ADAM 2002) szerinti általános elterjedési képe lebegett előtte, ami alapján megbecsülte az egyes ré-

giók lelőhelyeinek átlagos sűrűségét, így a térképre vitt leletek vagy jelenségek – a vizsgált területeknek megfelelően – gyakorinak vagy ritkának lettek meghatározva. A következtetések megbízhatóbbak, ha az egyes kategóriák gyakoriak vagy ritkák, vagy akár hiányoznak a jobban feltárt régiókban. Azonban ki kell hangsúlyoznunk, hogy már ez a katalógus sem olyan releváns ma, mint két évtizeddel ezelőtt, hiszen többek között a kaganátus déli részére vonatkozó ismereteink nem túl régi szintézise jelentős adalékokkal szolgált. Ezen túlmenően fel kell hívni a figyelmet arra, hogy bizonyos zónák az egykori vízrajzi viszonyok miatt kevésbé voltak lakottak és ezekben az esetekben – a Nyugat-Bánság középső részén, és feltehetően az avar állam északi és keleti részén – az avar kori leletek csekély számát csak részben lehet a kutatótság mértékével magyarázni (BUGARSKI 2014, 717–719).

A következő akadály abból fakad, hogy a vizsgált kategóriák szinte mindegyike, a sütőharangok kivételével, temetőkből származik, amelyek különböző kulturális hagyományokkal rendelkező közösségekhez tartoztak. Már régi megfigyelés, hogy tévesek lehetnek az egyes társadalmakról, a mi esetünkben az avarokról alkotott olyan képzetek, amelyeket temetőelemzésekből vezettek le (TOMKA 1986, 155). A publikálatlan leletek sokaságán túl a szerző kihangsúlyozta, hogy elterjedési elemzése elsősorban a 6–7. századi kategóriákat érintik, ami kapcsolódik a korai avar kor leletanyagának változatosabb jellegéhez, valamint következőképp, a későbbi leletcsoportokhoz kapcsolódó alapvető elemzések számával. Végezetül, az eloszlási mintázatok nem homogének: határaik és a leletek darabszáma mindig változó (23–28. o., 57. o.). 162 térkép mutatja be az egyes lelettípusok eloszlását és szükség szerint azok variánsait, valamint számos temetkezési szokást és ötvöstechnikát. Némely kategória Kárpát-medencén kívüli eloszlása 40 térképen került bemutatásra, szintén szakirodalmi adatok alapján. Már ebben a bevezető fejezetben megállapítást nyert, hogy bizonyos lelettípusok, mindenekelőtt a fegyverek, lószerszámok és egyes sírtípusok eloszlása egyenletes az egész avar szállásterületen, de ugyanez vonatkozik az ötvöseszközök sírba tételére is (RÁCZ 2014, 1. térkép). Bálint szerint a korológiai megközelítés előnyei épp az egyes kategóriák egyenlő, illetve más kategóriák eltérő eloszlásában

mutatkozik meg. Egyes eltérő leletcsoportok, mint a bizánci és germán eredetűek, nem mutatnak egyenletes eloszlási mintázatot, így nem kaphatnak általános értelmezést. Az ilyen tárgyak nyilván különböző csatornákon keresztül jutottak el a kaganátusba és eltérő módon terjedtek. A szerző azt is leszögezi, hogy a regionális eloszlásokat nem kronológiai perspektívával vizsgálta, „mert az egyes típusok és temetkezési szokások hozzárendelése az avar uralom korai, középső vagy késői időszakához ritkán történt meg” (29. o.). A fenti mondat nem világos, mert a hatalmas sárszámnak köszönhetően épp az avar régészet dolgozta ki a leletek megbízható és nagyon szűk időhatárok közé keltezhető szeriációs korhatározását (DAIM 1987; ZÁBOJNÍK 1991; GARAM 1995).

Az avar állam területének regionális felosztásáról szóló rövid bevezetőben Bálint kiemeli, hogy régészeti és nem földrajzi szempontból közelítette meg a kérdést, még abban az esetben is, ha úgy használ bizonyos, régészetiileg gyakori szakkifejezéseket, amikor azok térben nem fedik át egymást. A Kárpát-medence három fő régiója alatt a két nagy folyó és az erdélyi hegyek által kijelölt területeket értjük, míg a kisebb (Bálint-féle) régióknak (összesen 14-nek) nincsenek egyértelműen meghatározott határai. Ennek megfelelően a Duna–Tisza köze alatt a szerző az adott földrajzi terület középső, homokos részét érti, míg annak déli része (amely Bácskának a Telecskai-lőszplatótól délre fekvő szerbiai részének felel meg) „a Duna–Tisza közének alsó harmadaként” szerepel. Ez azonban nincs feltüntetve a mellékelt térképen, amelyen a Duna mente bácskai szakaszát a szerző „az Alduna-mentének” nevezi. Az avar kori leletek kis száma miatt (BUGARSKI 2014, 716–720) a Szerémség nincs feltüntetve a könyvben tárgyalt földrajzi régiók között (45. o.). A Bánság sincs a 14 kiemelt régió között, hanem a Tisza, Maros és Aranka közötti kis terület lett elkülönítve. Annak ellenére, hogy ki van hangsúlyozva a terület nagy részének gyér benépesülése, a Bánságból a szerző által is jól ismert avar kori leletek származnak (pl. IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 49–59, Fig. 9; GÁLL–ROMÁT 2016), ezen eltérés pedig az egyik oka annak, hogy Bálint felosztása – amely nem feleltethető meg a mellékelt térképpel – nem teljesen világos (29–30. o., Fig. 7). Ezen felül nem történt meg a rövid bevezetésben egyes olyan térségek meghatározása, amelyek hiányoznak a térképről is, azonban a későbbi szö-

vegen elemzésre kerülnek. Mindemellett a szerző elképzelhetőnek tartja, hogy más kisebb régiókat is el lehetett volna különíteni. Némiképp zavaró, hogy az angol nyelvű kézirat magyar toponimiákat használ olyan helyekre, amelyek már több mint száz éve más nevet viselnek (és) amelyek meghonosodtak a régészeti szakirodalomban (vö. CURTA 2001a, 96); igaz, a jelenlegi név és az állam zárójelben szerepel az első említésnél.

A következő oldalakon röviden ismertetésre kerül a Magyar Alföld – ahogy a szerző hívja – nyolc nagytájának avar kori öröksége, amelyek közül az utolsó itt az „*Al-Duna Vukovár és Belgrád közötti régiójaként*” került megnevezésre. A könyvnek eme részét nem könnyű követni, mert Bálint bizonyos – meglévő vagy hiányzó tárgytipusokat – illusztráció és gyakran hivatkozás nélkül tárgyal. A probléma forrása az, hogy az avar anyagi kultúra tárgyainak angol elnevezései nem kellő mértékben szabványosítottak és nem minden tárgytipus ismerhető fel oly könnyen, mint a kereszt alakú veretek, emiatt néha csak akkor válik világossá, hogy a szerző milyen tárgytipusra gondolt, ha a könyv végén található függelékben utánanéznünk. Például a szöveg kürtös végű karpereceket tárgyal (...with flaring terminals), míg a szabatos angol fordítás: *bracelets with trumped-shaped terminals*-ként hangzana (cf. KISS 1977, 94, Pl. LXXXI). A nehézségek elkerülhetők lettek volna standardizált megnevezések használatával, vagy ha a fő szöveg (84. o.) hivatkozna a 77/27. ábrára. Ettől függetlenül a Kárpát-medence északkeleti peremterületének vonásai elütnek a tipikus avar képtől (például egyes ritka 7. századi sírkerámiák jelenlétével és az úgynevezett késő avar sárga kerámia teljes hiányával), amit Bálint az erdős terület eltérő életkörülményeivel magyaráz, és nem olyan etnikai okokkal, mint a kutrigurok nem bizonyított jelenléte. A szintén észak-magyarországi hatvani régiót a bizánci eredetű és egyéb ékszerek és övek hiánya, valamint a viseleti elemek, például láncok és kulcsok, illetve a ló- és lovas sírok ritkább előfordulása jellemzi (GARAM 2002). A szomszédos Tiszafüred térsége is sajátosságokat mutat bizonyos leletkategóriák jelenléte/hiánya miatt, miközben a „kizárólag” erre a régióra jellemző tárgyak között, bár nem tipikusan avar leletként, felsorolja az ólom keresztet: ilyen lelet azonban szintén előkerült a Péterréve (Bačko Petrovo Selo) határában fekvő Csík (Čik) temető-

jében (BUGARSKI 2009a, 98–99; BUGARSKI 2009b, 221–224, Fig. 3.5). A régió sajátosságait a gepida örökséghez és a késő avar kort is megélt lakosság-hoz szokás kapcsolni (31–36. o., Fig. 8–9).

Bálint kéziratának lezárása után jelent meg a Duna–Tisza köze avar hagyatékának a részletes feldolgozása – az adott régió természetföldrajzi határainak a figyelembe vételével (BALOGH 2016). Saját meglátásait, természetesen sokkal tömörebb formában, Bálint azzal az „általános” benyomással kezdi, hogy eme terület déli része – a jugoszláv, később a szerb kutatás nem megfelelő hozzáállása miatt – általában kimarad az eszmecsereből (36. o., 104. o.). Bár nem állítható, hogy ez a benyomás teljesen alaptalan lenne, hangsúlyoznunk kell, hogy az avar korpusz térségünkben több mint 220 lelőhelyről származó anyagot tartalmaz, többnyire a szakirodalom alapján (BUGARSKI 2014), ami majdnem a tizedét teszi ki a Kárpát-medence összes avar kori lelőhelyének (vö. BALOGH 2016, 401). Újból elemzésre kerülnek a hiányzó leletek és temetkezési szokások, valamint azok is, amelyek jellemzőek az adott területre. A korai avar korban többnyire hiányoznak az idegen eredetű tárgyak, és a ló- és lovas temetkezések különféle formái, a késő avar korban pedig az egyébként is ritkának számító emberábrázolással díszített szíjvégek és övveretek (vö. RÁCZ 2012), illetve a lószerszámhoz tartozó falerák. Ezzel szemben a területet a Szentes típusú fülbevalók, az övveretek és kardok bizonyos változatainak, és ami a legérdekesebb, az importált és helyben gyártott „késő antik/bizánci” kerámiaedény-típusoknak az átlagon felüli előfordulása jellemzi. Szemben az általános képpel, ami elég „szegényes” benyomást kelt, pont ebből a térségből származnak a legjelentősebb kora avar kori elit temetkezések, illetve szintén jelzés értékű a sztyeppi népek hagyományos hajviseletéhez tartozó varkocsszorítók (vö. ANDRÁSI 1997; BUGARSKI 2016), valamint néhány sztyeppi típusú kerámiaforma is. Ráadásul a lakosság egy részét mongolid antropológiai típusba tartozónak vélik, ami mind hozzájárul egy olyan feltételezéshez, hogy itt számolni kell a „sztyepei kultúrához tartozó csoporttal, amely nem fogadja el a szokásos avar ékszereket vagy nem mutat érdeklődést a nyugati stílusú ékszerek iránt, ugyanakkor nyilvánvalóan kedveli a bizánci anyagi kultúra bizonyos elemeit” (36–40. o., Fig. 10–11).

A Tisza, Maros és Körösök köze a kaganátus legjobban kutatott régióját képviseli és sok hasonlóságot mutat a Tisza, Maros és Aranka közötti szomszédos térséggel. Hiányoznak bizonyos fülbevalók (Deszk-típus), bizánci eredetű övek és fegyverek, csontkarikák és csatok, míg másrészt nagyobb számban figyelhetők meg szűrőkanalak (vö. TOBIAS 2001; nálunk⁴ BUGARSKI 2009a, 108–109) és kiöntőcsöves edények, valamint a lótemetkezésének speciális típusai. Ezeket a jellemzőket egy „független etnikai csoportnak” szokás tulajdonítani, azaz az „igazi” avaroknak, a varhunnitáknak, Baján törzsének vagy a kutriguroknak, „*még úgy is, hogy a jól megalapozott etnikai azonosítás gyakorlatilag lehetetlen*” (40–41. o.). Ugyanez érvényes egy a Bánság délebbi részén feltárt temető kutrigur értelmezésére (RANISAVLJEV 2007; BUGARSKI 2007). Gáll Erwin nemrégiben kiadott monográfiáját, ami Bálint kéziratának befejezése után jelent meg, épp ennek az avar központi szállásterület periferiájában található régióknak szentelte, azzal a következtetéssel, hogy az ottani sírok nem rendelkeznek a kaganátus elitje által lakott középső részek jellemzőivel sem a 7. században, de főleg nem a késő avar korban (GÁLL 2017, 155–159). A Tisza, Maros és Aranka közének sajátosságai között említi Bálint a szürke kerámia Vida Tivadar felosztása szerinti IB1 és IB2 típusainak jelentős elterjedését (42–43. o., Fig. 14.1); a Vida monográfiájában feldolgozott horgosi (Horgoš), verbászi (Vrbas) és gombosi (Bogojevo) példányok nem kerültek fel a recenzált könyv térképeire. A Közép-Tisza-vidék nem különbözik a környező területektől. A néhány valamivel gyakrabban előforduló elem talán „*optikai illúzió*” lehet, amit a kutatottság mértéke okoz, bár másrészt a régiót kiemeli a kulcsfontosságú vízfolyás melletti helyzete (43–44. o.).

Ami az Al-Duna Vukovár és Belgrád közötti területét illeti, ismét az a kijelentés szerepel, hogy „*kevés kutatást végeztek a kaganátus déli határvidékén (amely más időszakok vonatkozásban is nagymérvű ürességet jelent), ahonnan még kevesebb lelőhely ismert, mint Erdélyből*” (44. o.). Amint már említettük, az avar kori leletek és lelő-

helyek valós száma nem elhanyagolható ebben az övezetben és térképezni is lehetett volna őket – a probléma mindenekelőtt a leletanyag publikálásának keretében és módjában van (BUGARSKI 2014). Más korszakok esetében, amelyek összefoglalásában ugyan ez a térség „fehér foltnak” tekinthető (vö. KISS 2014, n. 19.), szintén felhívják a figyelmet arra, hogy az elemzések elvégzése előtt nagyobb figyelmet kell szentelni a publikált anyagra, még a kutatás és publikálás nyilvánvaló hiányosságai mellett is (BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2016, 151, 162). A korábbi értékeléstől függetlenül Bálint úgy véli, hogy bizonyos típusok hiányára, amelyeket a Duna és a Tisza közének északi részén lehetett megfigyelni, nem ad magyarázatot a kutatottság alacsony mértéke, mivel más tárgytypusokat mindkét területen regisztráltak. Ilyenek tekinthetők a gömbcsüngős fülbevalók, különböző gyűrűk, többszörös szalagfonattal díszített övveretek, kora avar kori lándzsák és tegezec csontlemezei, a viselethez tartozó különféle veretek, a Bendeguz Tobias besorolása szerinti 3a típusú tarsolyzárók, az ún. sárga kerámia és bizonyos temetkezési szokások, köztük a sarlók sírba tétele. Bálint előző könyvének ismertetéséhez (BUGARSKI 2013) hasonlóan, most a térségünkben⁵ említett és nem említett leleteknek fogom szentelni a figyelmet. A már említett példák mellett nem világos, hogy miért van kiemelve a 3a típusú tarsolyzárók megjelenése, amelyek legdélebbi előfordulását csak Horgoson, és a valamivel délnyugatabbra fekvő magyarországi Madarason és Topolyán (Bačka Topola) figyelték meg (TOBIAS 2011, kat. 178–179, 183, 156–166).

Jellegzetes tárgyként sorolja fel Bálint a dunacsébi sárga edényeket, helyesen feltételezve egy műhely létezését. Az ametiszt függővel ellátott újvidéki (Novi Sad) arany fülbevaló a szerző szerint „*megbízhatóan tükrözi a külföldi kapcsolatokat, bár helyi készítése nehezen cáfolható*”. Az ametiszt gyöngyök elsősorban mediterrán kapcsolatokra utalnak (vö. DRAUSCHKE 2010, 58) és egy hasonló fülbevalópár egy olyan magyarországi közép avar kori sírból került elő, amelyet II. Konstans és IV. Konstantin császárok solidusa keltez (MÜLLER 1989, 147, Abb. 5/3–4, 13). Az ilyen leleteket eset-

⁴ Az adott szöveg kontextusában: a szerb szakirodalomban – a fordító megjegyzése.

⁵ Azaz e szöveg kontextusában Szerbiából – a fordító megjegyzése.

leg az avarok és Bizánc közötti megújított kapcsolatok fényében lehetne értelmezni, amit a bolgárok 668/669-as érkezése és a 674. évi arab fenyegetés váltott ki. Hasonlóan óvatos módon került értelmezésre a szerémségi Sztejanovciban (Stejanovci) előkerült sírlelet (BUGARSKI 2012, n. 34). Ez után Bálint a szakirodalomban több helyütt dunacsébiként számon tartott 7. századi pompás bizánci fülbevalót tárgyalja. Teszi ezt annak ellenére, hogy Desanka Milošević már megmagyarázta és kijavította ezt a tévedést: a fülbevaló nem dunacsébi, hanem egy belgrádi ékszerésztől vásárolták (MILOŠEVIĆ 1990, 148, kat. nr. 236).

A Szerémségből a szerző legelőször a nagyolaszi (Mandelos) sírt és mellékleteit említi, a jellegzetes karddal, a szarvból készült szerszámmal, amelyen „*az avarok egyik legrealisztikusabb ábrázolása*” látható, valamint egy Martynovka-típusú verettel, hangsúlyozva, hogy „*figyelembe véve a lelőhely földrajzi elhelyezkedését, a készlet minden bizonytalanságot elűz a leletgyűttes kulturális hovatarozásával kapcsolatban*” (44–46. o., Fig. 24. 1, 3–5). A legutóbbi részletes összefoglalásban a nagyolaszi sírt a 7. század közepére sikerült datálni, talán 650 körülre és a rokon noszai (Nosa) lelettel együtt ázsiai bevándorlással összefüggésbe hozni. Az ábrázolások kétségtelenül altáji eredetűek, miközben sokkal nagyobb óvatosságot igényel megfejteni az eszköz tulajdonosának az etnikai identitását. Feltételezhetően nyugati-türk bevándorlókról lehet szó, akik megerősítették az Avar Kaganátust a 7. század közepén és második felében (BUGARSKI 2016, 90–94). Továbbá a könyv szerzője kiemeli, hogy a híres és ismeretlen lelőkörülmenyű, divosi (?)⁶ (Divoš) arany övgarnitúra még a legmagasabb császári mércével is kivételes 7. századi bizánci lelet. Azon mondatával, hogy „*hasonló leletet a Duna–Tisza közéről [...] minden bizonnyal sok kutató a kagáni székhely közelségének az indikátoraként értelmezné!*” Bálint bizonyos értelemben elhatárolódik Kiss Attila (KISS 1998) Ivana Popović (POPOVIĆ 1997) interpretációjáról alkotott meglehetősen éles hangvételű kritikájától. Bálint a Szerémség „*kettős kulturális orientációjára*” következtet

utalva egy, állítólag Sirmiumból származó, aranyozott késő avar szíjvégre, amelyet Falko Daim a Hohenberg–Bolzano-típusba sorolt és amivel kapcsolatban nem teljesen világos, hogy bizánci termék vagy avar utánzat (DAIM 2000a, 158–159, Abb. 84; vö. SZENTHE 2016, 358–360), hivatkozva a Száva jobb partján fekvő Obrenovac melletti Stublineből (Obrenovac–Stubline) nemrég közölt késő avar kori sírra is (BUGARSKI ET AL. 2013).

A másik nagy térség, a Dunántúl, kisebb régiókra oszlik, amelyek jelentősebb különbségeket mutatnak, az eltérő kulturális igények és a különböző műhelyek tevékenységének következtében. A korai Avar Kaganátus északnyugati részén nem voltak lovas temetkezések vagy lósírok, de gyakori az állati combcsont sírba helyezése. Továbbá a sírokban a láncos fülbevalók, illetve az arcok csüngők, kulcsok és bullák megjelenése regisztrálható. Valamint a késő avar korban feltűnő a minőségi öntött övveretek nagy változatossága, közöttük emberi portrékkal díszített darabokkal, valamint a sárga kerámia és a sütőharangok megléte is. Különösen szembeötlő a támadó fegyverek számának megnövekedése, ami „*talán a 8. században bekövetkező történeti vagy gazdasági változásokra vagy a tágabb környezet kialakított kapcsolat megváltozására utalhat*” – mégis az itteni leletek nem kapcsolhatók össze az avar vezető réteg történelmileg dokumentált 9. századi idetelepülésével. Komárom térségében olyan tárgyak jelennek meg, amelyek ritkán fordulnak elő a Duna bal partján, így többek között az itáliai típusú, állatfejekkel díszített szíjvégek, valamint sarlók (SLIVENSKA 2004), ami azonban még így sem elégséges az anyagi kultúrában lévő eltérésekről alkotott benyomások alátámasztására, amit az előző generációhoz tartozó szlovák régészek hangoztattak.

A Fertő-tó körüli nem túl nagy terület szintén egyéni jellemzőkkel bír, az osztrák kollégák intenzív kutatásainak köszönhetően. A régió már a korai avar korban is lakott volt, amint arról például az öntött gúlacsüngős fülbevalók, Martynovka-típusú övveretek és a Tobias-féle 2b típusú csontból készült tarsolyzárók tanúskodnak. Technológiai szempontból kiemelkednek a *Zahnschnitt* díszítésű bronz

⁶ A recenzió szerzője itt a szakirodalomba sirmiumi vagy Sirmium-környéki megnevezéssel bevonult övkészlet pontos előkerülési helyével nevezi meg – a fordító megjegyzése.

övveretek, amelyek a Dunántúlon egyébként ezüstből készültek. Ez idő tájt az elhunyt mellé gyakran helyeztek állati combcsontot, míg a 8. században az állatfej sírba tétele vált szokássá. A késő avar korban gyakoriak az aranyozott övveretek, a griffes csatok és a poncolt nagyszíjvégek. Hiányoznak a hajtúk, a gúla- és gyöngycsüngős fülbevalók, láncok, kulcsok és ólomkeresztek, valamint a Tarnaméra és Fenékpusztai típusú övveretek, a páncéllemezek, valamint a késő avar korban a sárga kerámia is. Nem figyeltek meg obulust, részleges ló- vagy más állattemetkezéseket, lovassírokat vagy lósirokat. A felsorolt megállapítások alapján Bálint az adott régió hármaskulturális affiliációját határozza meg: egy sztyeppit (varkocsszorítók és bizonyos típusú edények, köztük a négyszögletes pereműek: VIDA 1992), egy kelet-európai (Martynovka-típus) és egy provinciális bizáncit (48–52, 62. o., Fig. 17–19). Hozzá lehet tenni, hogy a Martynovka-típusú szíjvégeket a bizánci Balkánon is készítették, amiről a Caričin Gradban talált préselőminta tanúskodik (IVANIŠEVIĆ 2011, 771, Fig. 19.8). A Fertő-tó – valamint a Balaton – régiójában is igazolt az öntött gúlacsüngős fülbevalók helyi gyártása, valószínűleg római ötvösök által (vö. VINSKI 1956). A nyugati kapcsolatok legnyilvánvalóbbak a fegyverzet vonatkozásában, ezek minden bizonnyal 805 előtti, amikor is Nagy Károly törvénnyel tiltotta meg a fegyverek exportját az avaroknak és a szlávoknak, míg a Fertő-tó környéki sírok nagyszámú nyílhegyét (vö. CSIKY 2015, 389–390) a szerző túl könnyen magyarzza a kaganátus határának a közelségével.

Az Északkelet-Dunántúl nem mutat határozottabb sajátosságokat. Kimutatható többek között egyes bizánci eredetű ékszerek és lószerszámok, pajzsok, kései szálfegyverek az ún. áldozati gödrök, valamint az ún. fekete edények (VIDA IC1 típus) gyakoribb megléte (vö. VIDA 2018b, 32). Mivel nem az *átlagos* avar típusok vannak jelen, hanem például néhány bizánci típusú edény csak erről a területről ismert, kiegészítve néhány baranyai példánnyal, Bálint jogosan kételkedik Lőrinczy megállapításában, miszerint a területet ázsiai eredetű közrendűek lakták volna (52–54. o., 165. o., Fig. 20–21). A szomszédos Balaton környéki terület Keszthely által vált híressé az avar régészetben, ami egy sajátos kulturális csoport (*Inselkultur*) névadó lelőhelye, amiről évtizedek óta folyik a vita, hogy Pannonia

romanizált lakosságának a hagyatéka lehet-e, vagy a Balkánról, Itáliából vagy a nyugati germán területekről betelepülőké (DAIM 2000b; vö. BLAY 2018). E hagyatéka fő jellemzője az anyagi kultúra eltérő eredetű együtteseinek egyidejű megjelenése, miközben változó mértékű a jelenlétük a nem túl nagy térség temetőiben. Még ha ki is tűnnek a legszélesebb értelemben vett bizánci eredetű leletek, bizonyos tárgycsoportok hiányoznak, mint például bizonyos keresztény tartalmú tárgyak és a nemesfémberakás ötvöstechikája. Másrészt a szerző hangsúlyozza az álcátok népszerűségét (legújabb összefoglalások: SAMU–DAIM 2018; HEINRICH–TAMÁSKA–VOSS 2018). A Keszthely-kultúra sajátosságai nem olyanok, hogy azt el lehetne különíteni az általános avar környezetből, jóllehet feltűnő a késő antik szubsztrátum és az erős germán komponens megléte. A keresztény jelképek, különösen a kereszt alakú függők, nem feltétlenül tekinthetők az elhunyt vallási hovatartozása kifejeződésének (vö. BUGARSKI 2009b; BOLLÓK 2017). Keszthely közvetlen közelében van egy teljesen más jellegű temető, Pókaszeptek (SÓS–SALAMON 1995), nagyszámú hamvasztott halottal, és számos hasonló temető található a környéken. Szinte nincs is bennük tipikus avar lelet, ugyanakkor feltűnő a jellegzetes germán és bizánci tárgyak jelenléte. Nagy valószínűséggel egy másik szigetszerű kultúráról van szó. Bár a szerző hangsúlyozta, hogy tartózkodni kell a leegyszerűsítő etnikai értelmezéstől, tudományos körökben gyakran szokás kiemelni e népesség szláv összetevőit (55–57. o., Fig. 22).

A Délkelet-Dunántúl, vagyis Pécs és Baranya vidéke, a balatoni régióval mutat hasonlóságot, mind a leletanyag, mind pedig az egyes hiányzó, tipikusan avar tárgytípusok, elsősorban fülbevalók alapján. Megtalálható, bár kis számban, néhány bizánci eredetű lelet, amit egyébként a Keszthely-kultúrának tulajdonítanak, de hiányoznak a Balaton térségében. Ez vonatkozik a bizánci kardokra is és érdekes, hogy római érméket használtak obulusként és nem az egykorú bizánci vereteket. Mindkét területen megtalálhatóak a jellegzetes pannoniai csatok – ezeket bizánci prototípusok alapján helyben, esetleg a helyben maradt római ötvösök készíthették – valamint korongfibulák és sajátos lemezből készített nyakláncok, ez utóbbiakat Garam Éva romaion eredetű leletként azonosította (GARAM 2001, 45–46, Taf. 21–24). A dunántúli leleteken kívül Bálint hi-

vatkozás nélkül említ egy, csak számomra ismeretlen nyakláncsüngőt Apatinból. Pécs környékén feltűnő a Werner IF típusú fibulák gyakorisága, a késő avar korban pedig egyes övveretek, valamint a sárga kerámia. A pécsi és keszthelyi anyagok közötti különbségek lehetséges okainak tárgyalásakor Bálint megemlíti a két populáció által fenntartott eltérő kapcsolatokat is, e populációkat egyébiránt – egy akkoriban elhanyagolt – római út kötötte össze egymással. Úgy vélik, hogy Sopianae romanizált lakosságának leszármazottai erősebben integrálódtak az avar kultúrába, megtartva kapcsolataikat a „*bizánci határkultúra elitjével*” (Čadavica), Itáliával (Kölked pazar temetkezései), és az egyszerű közép- és kelet-európai népességgel.

A Drávától és az avar törzsterülettel délre előkerült čadavicai híres lelet ebben a könyvben is megérdemelt egy kitérőt (57–64. o., 23. ábra, 24/4). A leletegyüttest nagyon jó minőségű ezüsből készült bizánci tárgyak alkotják. A hagyományosan egy vagy két ant (szláv) vagy kutrigur előkelőség síregyüttesének tulajdonított (vö. VINSKI 1958, 17, 22–23) értelmezés mellett nemrég megfogalmazódott a tárgyak bizánci attribúciója (BUGARSKI 2012, 250), míg Bálint, egy állítólag ugyanabból az együttesből származó kard közvetett leírásából az avar meghatározáshoz közelít. Meg kell említeni, hogy a leletet a szakirodalomban kincsként is leírták, amihez vannak utalások a zágrábi Régészeti Múzeum dokumentációjában (DEMO 2014, 58–59, n. 1–5). Emellett szólna a leletek száma, valamint az a tény, hogy a három Martynovka-típusú nagyszíjvégnék több mint két sírból kellene származnia, különösen, ha az egyikbe egy nőnemű egyént temettek (JARAK 2016, 13). Végezetül hasonló összetételű kincsleletek a kaganátus északi részéről, a mai Szlovákiából is ismertek. Másfelől azonban a hivatásos régész és az adott múzeum korabeli igazgatója, Viktor Hoffiller – „a leletegyüttes egyik szemtanúja” – azt állította, hogy sírleletekről van szó (VINSKI 1958, n. 124.).

Erdély az avar állam gyengén kutatott területe. Azonban különösen az utóbbi időben néhány szintézis is megjelent, amelyek elsősorban a gepidák és az avarok viszonyával foglalkoznak az utóbbiak hatalmának korai időszakában (HOREDT 1975; DOBOS 2013; GÁLL 2014). Bálint nem hajlandó a „*helyben tovább élő gepidákra vonatkozó zavaros népi-történeti megállapításokat*” bemutatni

(szlávokat nem említ: *contra* STANCIU 2013), abban a térségben, amelyet nagyobb számú solidusos lelet – köztük igen ritka 8. századiak is – és olyan tárgytipusok és ötvöstechnikai megoldások fémjelznek, amelyek Erdély mellett csak a Dunántúlon találhatók meg. Erdély egyediségét az aranyozott és ezüstözött vastárgyak megjelenése jelenti, emellett az avar, germán és késő antik/bizánci eredetű tárgyak egyformán megtalálhatóak. Bálint szerint a régió egyediségét hangsúlyozza a sütőharangok megléte a településeken is, ezek az avar korban (és a 9. században) a kaganátus északnyugati sarkában és a Tiszától keletre fordulnak elő (VIDA 2016b, 382–385, 6. térkép). Továbbá néhány olyan lelet, amelyeket csak elszórtan figyeltek meg Baráthely (Bratei, ROM) 3. temetőjében (BÂRZU 2010). Ha igaz, hogy az erdélyi sírokban talált kevés számú fegyver (vö. COSMA 2018) megnehezíti az avar elit jelenlétéről szóló eszmecserét abban a térségben, amely vitathatatlanul a kaganátushoz tartozott, akkor a még kevesebb bizánci csatok értékét is nagy körültekintéssel kell kezelni (64–69. o., 25. ábra).

A terjedelmes 3.4. fejezet elején, az elterjedési mintázatok különbségeinek okainál hangsúlyozzák, hogy ezek nem feltétlenül tükrözik a régiók közötti különbségeket, hiszen minden egyes kategória elterjedése sajátos feltételekkel rendelkezik. Az általános történelmi tendenciák mellett egyéni háttérrel is rendelkezhetnek: sok, ma már megfoghatatlan, személyes történet „*jelenti a fő okot, amiért bizonyos műtárgyak és kulturális jelenségek nem tekinthetők par excellence etnospecifikusnak*”. Ezenkívül a korológiai módszer alkalmazása esetünkben inkább a „hiányt” hangsúlyozza a „jelenlét” helyett, aminek köze lehet egy adott mikrorégió kulturális, politikai vagy kereskedelmi elszigeteltségéhez. Másrészt Bálint kijelenti, hogy bizonyos leletek jelenléte a régészeti emléktanyagban nem feltétlenül a régió kulturális sajátosságait tükrözi, hanem csak a műhelyek aktivitását: „*nem szövi-e át az egyes tárgyak iránti igény, és azok kézműves előállítását valamely régió kulturális miliójét*” (69–70. o.)? A sírok, mint a temetkezések (hiányos) régészeti nyomai nemcsak az egyének, hanem a közösségek választását is tükrözik, emiatt a meghatározott mellékletek kialakításának és eltemetésének volt közösségi dimenziója. Azt állítja, hogy a sírmellékletek „önmagukban” kevésbé alkalmasak az egyén társadalmi vagy etnikai státuszának, mint

például a nemének vagy életkorának a szemléltetésére. Ez alapvetően igaz, de nem jelenti azt, hogy a sírok alaposabb elemzéseivel ezekről a kérdésekről nem juthatunk megalapozott feltételezésekhez. A temetkezési szokások kisebb-nagyobb változásokon mennek át, ami az avar fennhatóság időszakára is vonatkozik, ennek következtében számos temetőben eltérés tapasztalható a sírgödrök irányában, a lovak részleges sírba helyezési szokásának elhalásában, a kettős és többszörös temetések számának megnövekedésében és az ötvös- és kovácsszerszámok kisebb számú sírba helyezésében, míg az ételmelléklet adás főleg a 7. második felében és a 8. század első felében regisztrálható. E változásoknak nem feltétlenül van etnikai háttere, hanem mögöttük különböző gazdasági okok és a környező területekkel fenntartott kulturális kapcsolatok dinamikája állhat. Kiemelten utal a szerző arra, hogy térben közeli sírmezők teljesen eltérő temetkezési hagyományokat mutathatnak fel, például az ételmelléklet adásával kapcsolatban: marad a kérdés, hogy ezt is a korológiai megközelítés egyik korlátjának lehet-e tekinteni. Ezen kívül nem megy ritkaság számba, hogy ugyanazon temetőben a sírgödrök különböző formái vannak jelen, így Bálint joggal nem kínál etnikai megoldást a Tiszától keletre feltárt padmalyos sírokra (70–76. o.).

A solidusok avar sírokba tételét a Bizánc által fizetett járadék történetének tükrében kell vizsgálni: erről tanúskodik az adott szokás hiánya az avarok korábbi, sztyeppi uralmi területein, valamint az aranyérmék keltezése is, ami nagymértékben egybeesik a járadékfizetés időtartamával – 574-től 626 -ig (SOMOGYI 1997). Miközben a solidusok a Maros torkolatánál és a Nagyalföld déli részén csoportosulnak, utánezataik sírba helyezése a Dunától nyugatra helyi sajátosság. Az obulusként felhasznált római eredetű érméket az egykori Sopianae körzetében és kisebb mértékben Keszthely környékén dokumentálták – gondolom a könnyű hozzáférhetőségük miatt a római kori települések körzetében. Bóna István egy régi munkája alapján készült térképmellékleten (76–78. o., Fig. 27.4) a területünk-ről⁷ a szerző csak egy obulust tüntet fel. A 626 előtt vert, feltehetően sírleletként azonosítható aranypénzek Bácska, Bánát és Szerémség 8 temetőjéből

kerültek elő. Másrészt Bácspalánkáról (Bačka Palanka) három solidus származik, amelyeket nagyon hamar a 626. évi csata után vertek, míg a Sztapár (Stapar) és Torontálsziget (Sakule) lelőhelyről származókat IV. Konstantinos idejében verték: e leletek valószínűleg rablások vagy a bizánci vereséget követő váltságdíjak vagy a növekvő bolgár fenyegetettség idejéből származó diplomáciai ajándékok nyomaként értelmezhetők (BUGARSKI 2014, 346–347). Az avar sírok mediterrán eredetű leletei nem feltétlenül tükrözik az eltemetettek különböző gazdagságát és státuszát, hanem talán inkább személyes kapcsolataikat mutatják Itáliával. Bálint különös figyelmet fordít a Kölkeden és Zamárdiban lelt, ritka leletnek számító összecsukható székeknek (*sellae plicatiles*), amelyeknek avar kontextusban, mint rendkívül egzotikus tárgyaknak, nem a nemre, hanem a társadalmi státusra utaló értékük volt – bár e státus nem a legmagasabb rangra utalhatott. A különböző lehetőségeket felsorolva a szerző ahhoz áll legközelebb, hogy avar előkelőnek juttatott ajándékként írja le azokat (79–80. o.).

Egyedi mesteremberek vagy műhelyek készítményeit általában nagyobb tárgycsoportok formái, technológiai és díszítési variációi alapján lehet felismerni. Ezen paraméterek egységes térképi ábrázolása azonban gyakran különböző képet nyújt. Az is kérdés, hogy ezek a különbségek mennyire tárgyiasultak (pl. az arany és aranyozott tárgyak esetében) és bírtak jelentőséggel, nemcsak maga a tulajdonos, hanem mások számára is. Ezen felül bizonyos motívumok – például az antik császárpórtrek a késő avar övvereteken – részekre bontása azt tanúsítja, hogy az előképek ikonográfiája az avarok számára idegen volt és nem rendelkezett különösebb fontossággal. Egy ilyen okfejtés során nagyobb jelentőséggel bírnak a technológiai különbségek, amelyek tükrözik a műhelyek hagyományait és kulturális kapcsolatait: így a préselési technika gyakoribb volt a Kárpát-medencében (habár nem az avar fennhatóság legkorábbi időszakában?), míg az öntés Európa keleti részén. A tipológia jelentőséggel bír a régészetben, de ilyen osztályozás nem létezett abban az időben, amikor használták az adott tárgyakat. Azonban a tipológiai változatok megoszlása így is műhelyközpont meg-

⁷ Az adott szöveg kontextusában: Szerbiából – a fordító megjegyzése.

létére utalhat, de azokra a kapcsolatokra is, amelyeket az egyes régiók lakosai másokkal ápoltak. Gyakran nem ismerjük az egyes variánsok közötti időrendi különbségeket. Lehetséges, hogy az egyes altípusokat nem egyszerre használták, de az is, hogy használatuk dinamikája nem minden régióban volt azonos (80–84. o., Fig. 29–30). Hangsúlyozni kell azonban, hogy leggyakrabban szűk tartományokról van szó, amelyek nem zavarják a megbízható általános kronológiai sor megalkotását, amint erről már fentebb szoltunk. A felkínált tucatnyi példa közül a legtanulságosabb különbségek a nagyömbcsüngős lemezfülbevalók különbségeinek elterjedésében mutatkozik: a Tószeg-típusú darabok hiányoznak a Dunántúlon, ellentétben a Szentes-típussal, amely a Körös és Hortobágy vidékén is megtalálható (vö. ORMÁNDY 1995). A Szentendre- és Szegvár-típusú gúlacsüngős fülbevalók együtt fordulnak elő a szomszédos Szeged és Szentes környéki régióban, míg más térségekben eltérően oszlanak meg (vö. BALOGH 2014).

A szerző érdekes példákat is hoz a technológiai különbségekre. Az öntött gúlacsüngős fülbevalók a Dunántúlon és a Fertő-tó, valamint a Balaton környékén terjedtek el, ami, tekintettel késő antik eredetükre, nem meglepő (GARAM 2001, 28–29, Taf. 10; vö. VINSKI 1956) – míg a lemezváltozatok keletebbre, az Alföldön fordulnak elő (Fig. 19/1, 31.1). Hasonlóképpen, a kürtös végű lemezkarperceek a Dunántúlon készültek (terjedtek el), az öntöttek pedig a kaganátus déli részén. Ezek a karkötők minden bizonnyal romaion eredetűek (GARAM 2001, 67–74, Abb. 6), azzal, hogy Bálint már régen belátta azt, hogy az avar környezetből származó darabok abban különböznek, hogy nem öntöttek. Emiatt pontosan ez a karkötő típus lett a bizánci áru „avarizációs” folyamatának a példája (BÁLINT 1993, 222–223). Azt lehetne gondolni, hogy a kaganátus déli részéről származó öntött leleteket Bizáncból importálták, míg az azok mintáját követő lemezváltozatokat a Dunántúlon készítették, talán a megmaradt romanizált ötvösök. Az avar állam déli részén azonban voltak üregek lemezpéldányok is. A Nagybecskereken (Zrenjanin) és Stejanovciban előkerült leletekről van szó, amelyeket Garam Éva dolgozott fel az idézett könyvében, de térképen nem ábrázolta lelőhelyüket – talán ezért hiányzanak Bálintnál is (Fig. 31.3; GARAM 2001, Abb. 6). Az álcatok megoszlása viszont

más jelenségre utal. Míg a préselt darabok többnyire szintén dunántúliak, a kőbetétes változatok többsége a Duna–Tisza közéről származik. Ebben az esetben a tulajdonosok eltérő társadalmi helyzetéről lehet szó, mert a két nagy folyó közötti terület nem csupán a kaganátus földrajzi központját jelentette. Egy kisebb műhely tevékenysége egy viszonylag ritka típus egyértelműen meghatározott területen regisztrálható elterjedése által mutatható ki a legjobban: a szerző a halak sematikus ábrázolásával díszített övvereteket hozza fel példának, amik csak a Tisza, Maros és Körösök között kerültek elő, valamit az R-alakú kardfüggeszítőket, amelyek az első két folyó és az Aranka még kisebb folyóközéből származnak. Azonban, ha megállapítást nyer bizonyos technológiák alkalmazásának a folytonossága, az új formák megjelenése nem értelmezhető fenntartások nélkül valamilyen új népesség sajátosságaként.

A szerző néhány ötvöstechnikát is megvizsgált arra a következtetésre jutva, hogy a granuláció kivitelezése nem jelenthetett egy igényesebb eljárást, hanem arra a – „sztyeppi” vagy „késő antik/bizánci” – kulturális közegre utal, amelyből az ötvös származott. Bálint szerint a granulálás nem a kifinomultság vagy a magas ár miatt volt ritka, hanem egyszerűen azért, mert azt sok ötvös nem alkalmazta – de nem pont ez tette a granulációval díszített tárgyakat tekintélyesebbé, kívánatosabbá és drágábbá? Eltekintve a hasonló kérdésektől, vitán felül áll, hogy egy kulturális milióban megjelenő új technikát csak a kézművesek mobilitásával lehet értelmezni (akik csak olyan környezetben tudták elsajátítani technikáikat, ahol standard szinten használták ezeket) vagy idegen származású mesterek jelenlétével, tehát a változások etnikai értelmezése ebben az esetben sem kötelező. A díszítés tekintetében irányadó Fancsalszky Gábor aprólékos elemzése, amely kimutatta az egyes egyedileg készült, állatküzdellel díszített jellegzetes késő avar övek korlátozott elterjedését (FANCSALSZKY 2007). Ha viszont ugyanaz a motívum megtalálható két távoli és kulturálisan eltérő avar vidéken, felmerül a kérdés, hogy két műhely létezett-e, vagy hogy ezekről a területekről származó emberek tartottak-e egymással kapcsolatot, vagy esetleg a kézműves ment át az egyik régióból a másikba, egy régészeti alapon nem meghatározható időpontban (84–87. o.).

A további szakaszban Bálint Csanád nagyon érdekes, a kerámiakutatásban aktuális kérdéseket vet fel (vö. BIKIĆ 2020). Vajon az egyes típusok gyakori előfordulását egy adott temetőben a közösség tagjainak sajátos ízlése befolyásolta-e, vagy e helyzet egy kézműves tevékenységének köszönhetően jött létre, aki megteremtette a helyi divatot és talán később az adott típus szélesebb körű népszerűségét is? A műhelyek és a kulturális kereslet közötti kölcsönös viszonyra a kaganátus belső kereskedelme is hathatott, miközben szem előtt kell tartanunk a tárgyak „mobilitásának” különböző aspektusait – a személyes kapcsolatoktól és a kereskedelemtől, azaz divatáramlatoktól a népesség vándorlásáig. Például a Kölked A temetőben fellelt pecsételt fekete edények száma meghaladja a kelet-dunántúli hasonló edények teljes számát, ahol azok tipikus regionális terméknek számítanak. Lehetséges, hogy ez a helyi lakosságnak egy, a közeli régióban működő műhellyel meglévő intenzív kapcsolatának lenne betudható? A szerző megemlíti a karakterisztikus kései lószerszámdíszeket is, amelyek Komárom környékén készültek (CSUTHY 2012, 186), de talán a mi területünkön⁸ Dunacsében és környékén is készülhettek, ahonnan ugyanannyi leletet sikerült dokumentálni. Ezeket a tárgyakat vagy importálták a kaganátus déli részére vagy onnan terjesztették azokat: mindkét esetben a belső kereskedelem tárgyai voltak, vagy egyszerre párhuzamosan készültek az avar állam mindkét végén. E lehetőség ellen szól az, hogy nincs hasonló lószerszámdísz a Szlovákia és Dél-Bácska közötti széles területen (BUGARSKI 2014, 727–728)

Ezután a szerző megbízható példákat sorol egyes lelettípusok, elsősorban övek, elterjedésére. A késő avar leletanyag nehezen átlátható információtegerében, amint Bálint kihangsúlyozza, csak a közelmúltban sikerült Szenthe Gergelynek technológiai szempontból különbséget tennie az „azonos” és a „nagyon hasonló” darabok között (SZENTHE 2012). Az azonos kivitelezésű tárgyak elterjedését egy jól megtervezett áttekintés mutatja be, miközben a legtöbb vizsgált lelőhely dunántúli: a megfelelő övveretek vagy egy temetőn belül, vagy helyi szintű (legfeljebb 10 km-es távolságon belül), vagy egy

azonos mikrorégióban (50–100 km), illetve a makrorégióban (100–200 km), valamint 200 km-nél is nagyobb távolságban kerültek elő. Négy esetben a „párosított” példányokat technológiai elemzések, egy további esetben pedig metallográfiai vizsgálatok igazolták. Nagyon érdekes, hogy ezek a tárgyak makroregionális, illetve egymástól távoli helyszínekről származnak (azonos öntőformákból származó példányokat egymástól 230 km-re lévő temetőkben sikerült felfedezni), míg a várakozásokkal ellentétben kisebb gyakoriság figyelhető meg mikroregionális szinten. Ez pedig nem támogatja azt a korábbi becslést, mely szerint egy-egy övvereteket készítő műhely nagyjából 30 km-es kört fedett volna le. Miután kísérletileg kimutatták, hogy egy-egy késő avar öv elkészítése négy-öt napig tartott, Szenthe arra a következtetésre jutott, hogy a helyi közösségek nem tudtak elégséges piacot képviselni a helyi műhelyek számára, még a nagy temetőket használók sem. Ezért érvel a szerző a vándor ötvösök feltételezése mellett, amiről már Jozef Zábójník (ZÁBOJNÍK 2000) is írt: ebben az esetben a „műhely” fogalmát a „...mesterek speciális tudásaként és technikai készségeként” kell felfogni, „ami több generáción keresztül öröklődhetett”. Bálint szerint a kereslet és a termelés folyamatossága csak a nagyszentmiklósi kincs esetében mutatkozik meg, míg a kézművesek vándorlása mellett számolni kell az egyes tárgyak tulajdonosainak a költözésével is (89–92, 94–95. o., Fig. 33–34).

A kerámia megbízhatóbb adatokat nyújt a standard műhelytevékenységről. Az adott leletcsoport hangsúlyos funkcionalitása és törekenysége miatt megalapozott a helyi előállítás feltételezése, amelyet a felfedezett fazekas kemencék is bizonyítanak. Azonban bizonyos típusú tárgyak magasabb értéket képviselhetek, így lehetett dokumentálni a sajátos sűrű kerámiát a Dunaújvárosban igazolt műhelyközpontjától 120 km-es távolságra. Vagyis a szállítás nehézségei áthidalhatók voltak, ha volt rá igény, amint ezt a „balkáni-bizánci és késő antik típusú edénytípusok” megléte bizonyít a legjobban. Azzal a megjegyzéssel, hogy Bálint meghagyta annak lehetőségét, hogy a Duna–Tisza között létezhetett egy „provinciális bizánci hagyományokkal” rendelkező

⁸ Az adott szöveg kontextusában: Szerbiában – a fordító megjegyzése.

műhely (93–94. o., Fig. 35.3). Az avar világban fellett amforaleleteket a szerző külön tárgyalta, azon megalapozott végkövetkeztetéssel, hogy ezek nem lehettek mindennapos használati edények, sem kereskedelmi árucikkek, hanem olyan ajándékok voltak, elsősorban a bor tárolóedényei, amelyeket a Dunán szállítottak a kaganátusba és ott osztottak szét az elit tagjai között (CSIKY–MAGYAR–HÁRSHEGYI 2015). A késő avar sárga kerámia idegen eredetű, míg az egyes formák disztribúciós zónái nem azonosak (friss áttekintések: PETROVA 2006; VIDA 2015; BOGNÁR 2016). Mivel a sárga kerámia készítésére specializálódott műhelyek létezése nem tűnik valószínűnek, felvethető, hogy a sírokban való egyenlőtlen előfordulások kisebb avar csoportok eltérő temetkezési gyakorlatát tükrözi.

A szállítási útvonalak tárgyalása során Bálint aláhúzza annak a lehetőségét, hogy az avarok használták az ókori római útvonalakat. Továbbá azon úthálózat-rekonstrukcióból kiindulva, amelyet numizmatikai leletek alapján Michael McCormick sikeresen megalkotott (McCORMICK 2001), a szerző felfigyelt a solidusok koncentráldására az egykori Barbaricumban, a Bácskában, a Telecskai löszplató peremén és attól nyugatra a Dunáig. Egy természetes kommunikációs vonalról van szó, amelyre rátelepül majd a középkori út, miközben az út mentén történő megtelepedés kényelmét már az avar közösségek is kihasználhatták (95, 97. o., Fig. 35.1). Azonban ebből a sávból csak néhány lelet származik az avar fennhatóság mindkét korszakából (BUGARSKI 2014, 1–2 térkép), míg a megfigyelt solidussűrűsödés nem hozható kapcsolatba a járadékkal – a szerző szerint nincs nyilvánvaló ok arra, miért jutott volna a kaganátus legdélebbi részére aránytalanul nagy mennyiségű arany, mert azt minden bizonnyal az avar hatalom közepén teaurálták. Emiatt a térségbeli solidus leleteket mindenekelőtt a helyi (mikroregionális?) temetkezési szokások kifejeződéseként lehet értelmezni. Másrészt Bálint talán a kevés megbízható adat miatt nem vette figyelembe az elkallódott bodrogmonostorszegi (Bački Monoštor), valamint a bácskerteszi (Kupusina) kincsleletet. Ezek két szomszédos közvetlenül a Duna melletti településen kerültek elő, nagyjából egyvonalban a többi lelet lelőhelyével. A szakirodalom szerint a monostorszegi kincs Maurikios császár nagyszámú aranypénzéből állt, míg a bácskerteszi érmek Zeno (476–491), illet-

ve Phokas császár idejére voltak tehetőek (SOMOGYI 1997, 26, 62; MORRISSON ET AL. 2006, kat. 348, 357). A kincsleleteket az avaroknak fizetett bizánci évjáradékkal kapcsolhatjuk össze, amely éppen Phokas császár uralkodása idején emelkedett meg jelentős mértékben (KOVAČEVIĆ 1965, 126). A régebbi aranypénzek feltűnése azt jelzi, hogy a császárság a legnagyobb kötelezettségek idején a tartalékból is küldött pénzt, a két kincs elrejtését pedig a 626-os konstantinápolyi bukás után a kaganátusban eluralkodó nyugtalanság fényében kellene értelmezni (BUGARSKI 2014, 59, 347). Miközben nem világos az, hogy a Tisza alsó folyása menti bánási utak (GÁLL–ROMÁT 2016, Map 1; vö. IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, Fig. 9) milyen mértékben szolgáltak különböző tárgytipusok terjesztésére, addig Bálint megfontolásai és elterjedési térképei alapján feltételezhető, hogy a Tisza és Duna felső folyásának lehetett ilyen szerepe. Például két, tipológiai szempontból nagyon hasonló szíjvég került elő egymástól közel 900 km-es távolságra a Tisza régi partja mellett, míg két, azonos pecsételével díszített edényt légvonalban 174 km, vagy a Duna mentén 350 km távolságban sikerült kimutatni. Az összekötetésben lévő települések között egyaránt feltételes a kereskedelem a befagyott folyókon keresztül (98–99. o., Fig. 36–37), emiatt a szigetek elhelyezkedését is figyelembe kellene venni.

A kulturális különbségek térbeli és időrendi mutatóit tárgyaló fejezet ismét összefoglalja a tárgyak előfordulásában megfigyelt különbségeket a két fő tájegység, a Dunántúl és az Alföld vonatkozásában, valamint az ezeken belüli kisebb régiókban is (3.4.3.). A különbségeket tehát nem etnikai alapon értelmezte a szerző. Még akkor sem, amikor olyan fegyvereket tárgyal, melyeket a germánokhoz szokás kapcsolni. Bálint tartózkodik az ilyen értelmezésektől, mert azok a régiók, amelyekben ilyen leletek gyakrabban előfordulnak „nem mutatnak olyan jellemzőket, amelyek eltérnek az átlagos avar kultúrától” (101. o., 380. o.). Hozzáteszem, hogy az ilyen leletegyüttesek valóban nem utalhatnak regionális etnikai különbségekre, de tanúsíthatnak germán származású személyek jelenlétéről az adott temetőben, mint például az aradáci (Aradac) 108. sírja (BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2016, 156–157, Fig. 11). Következésképpen, ha egy közösségben – vagy régióban – volt idegen eredetű személy, akit saját hagyományára jellemző módon temettek el, miközben

egy másikban nem volt, ez mégiscsak utal bizonyos kulturális különbségekre. A síregyüttesek eltéréseit tágabban szemlélve személyes és családi sorsok prizmáján keresztül lehet értelmezni, továbbá a kaganátus egyes részeit érintő különböző pozitív, illetve a kaganátus egyes részeiben vagy az avar állam egészében bekövetkezett negatív események tükrében. Bálint szintén figyelembe vett bizonyos övdísz típusok, ékszerek, csonttárgyak, edények és a fegyverzet regionális elterjedésében mutatkozó diakrón változásokat (101, 106–107. o.; Fig. 38–41). Más megjegyzések előtt ki kell emelnem, hogy a harci balták elterjedését az avar uralom három fő időszakában bemutató térképek – bár az adott tárgytypus magyar specialistájának munkájára támaszkodnak (106. o., Fig. 40: SZÜCSI 2012) –, nem vesznek figyelembe tíz példányt a mi területünkről⁹ (BUGARSKI 2015). Ez csak egyetlen részlet, amely megmutatja mennyire nehéz megbízható elterjedési térképeket összeállítani, ami ebben a konkrét esetben megkérdőjelezi az elért eredményt. Továbbá elvi szinten kérdőjelezi meg a korológiai módszer alkalmazását az avar leletek általános adatbázisának a megjelenéséig.

A viseletről szóló fejezet (3.4.4.) a *Trachtprovinz* fogalmára történt hivatkozással indul, amellyel Bálint szerint az avar államban csak Keszthely környéke lenne leírható. A késői antik, bizánci, itáliai, germán és avar női viselet kimutatható elemei „oly mértékben keverednek, hogy nehezen beszélhetünk a Keszthely-kultúra homogén népességéről, hanem – a legjobb esetben is – csupán regionális kulturális sajátosságokról”. A sírlelet elemzésének figyelembe kell vennie az akkulturáció folyamatát is és a tárgyak sírba helyezésének lehetséges személyes okait, ami minden bizonnyal erősíti a visszafogottságot a sírok könnyelmű etnikai értelmezésével szemben. Egyértelmű, hogy az elhunyt viselete tükrözi társadalmi helyzetét, valamint a (család és) a közösség feléje irányuló viszonyát, de szem előtt kell tartani, hogy – legalábbis bizonyos esetekben – az egyének és csoportok társadalmi helyzetét épp az etnikai különbségek fejezhetik ki. Erre nyújtanak példát a germán zsoldosok temetkezései a szerb

Duna-melléken¹⁰ (BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2018). Emellett Bálint utal az ausztriai Mödlingben és a Keszthely-csoport egyik temetőjében a kislányok ékszerekkel vagy ilyen mellékletek nélkül történt eltemetésének gyakorlatára. Általában a gazdagokat drága tárgyakkal temették el, míg a köznépek hasonló, de szerényebb anyagokból és technikával készült tárgyak jutottak. Tudvalevő az írott források és a régészeti leletek alapján is, hogy az elit egyes tagjai hajlamosak voltak idegen divatot elfogadni. A kínai befolyás alatt álló türkök mellett Bálint felidézi a hun viseletbe öltözött görögöt is, akivel a császári követ, Priszkosz beszélt (108–109. o.); hasonló a konstantinápolyi ifjúság példája, akik befogadták a keleti divatot (nálunk¹¹ e témáról lásd MILINKOVIĆ 2004; BUGARSKI 2009a, 87). Nagyon érdekes egy férfi és egy nő – feltehetően házastársak – példája is Kölked A temető 107. és 108. sírjából. Mindkét személy mongolid antropológiai vonásokkal rendelkezik, miközben a férfit avar harcos öltözetben temették el, addig a nő – valószínűleg a divatot követve –, jellegzetes germán öltözetet és bizánci ékszereket viselt. Ettől függetlenül is tény, hogy a kaganátus területének női sírjaiban germán fibulákat és övvereteket találni, az ékszerek viszont többnyire bizánci típusúak, míg a „sztyeppei típusok teljesen hiányoznak”.

Hozzákapcsolhatók-e a megfigyelt regionális különbségek sajátos identitásokhoz? A csoportidentitások esetében Bálint nem így gondolja: az avar anyagi kultúra („kifelé uniformizáló, befelé pedig homogenizáló”) a keszthelyi csoport kivételével elárasztotta a kaganátust és csak egyes temetők mutatnak jelentősebb különbségeket a leletek repertoárjában (Környe, Szekszárd, Kölked, Zamárdi – továbbá a már említett okok miatt, megemlítendő Vajszka is). A kaganátuson belül még az olyan erős csoportok régészeti nyomait sem ismerték fel, mint amilyen a bolgároké volt, miközben a regionális egyenlőtlenségek nem tekinthetők a regionális identitás kifejeződésének. Bizonyos mértékig leegyszerűsítve úgy szokás vélekedni, hogy a sírmellékletek nem tükröznek személyes identitásokat. E meglátás általánosságban igaz, mivel az elhunytakat mások

⁹ Az adott szöveg kontextusában: Szerbiából – a fordító megjegyzése.

¹⁰ A szerb földrajzi és régészeti irodalom e fogalmon a Belgrád és a Vaskapu közötti Duna szakasztól délre elterülő régiót érti.

¹¹ Az adott szöveg kontextusában: Szerbiában – a fordító megjegyzése.

temették el, akik a temetés révén nemcsak az elhunytakról, hanem önmagukról is bizonyos elképzelést akartak megörökíteni. Ugyanakkor az összes ember személyes identitása számos komponensből áll, amelyek közül néhány mégis megjelenik egy-egy síregyüttesben: a nem, gyakran az életkor, néha foglalkozási identitás, valamint a társadalmi státusz, továbbá a szélesebb csoport-, kulturális-, esetleg etnikai vagy vallási identitás. Épp az említett kölkei temetkezés Bálint-féle értelmezésének alapján lehet kiolvasni a személyes identitás egyes vonásait: egy magasabb rangú nőről van szó ázsiai származással, aki fogékony volt az európai divátáramlatokra. Az etnikai identitás esetében a szerző azon ismert régészek csoportjába tartozik, akik tagadják az egyes tárgyak és „más jelenségek” közvetlen etnikai értelmezését. Mivel korábban már írt erről, a szerző röviden áttekintést nyújt Kiss Attila nagy hatású elgondolásáról a dunántúli gepida modellről, mellékesen megjegyezve, hogy a magyar tudományban megmaradt a lelőhelyek etnikai értelmezésének gyakorlata, míg más országokban e különbségeket főként az import keretei között, vagy külföldi kézművesek termékeiként szokás értelmezni (110–112. o.).

Bálint utalása túl rövid volt ahhoz, hogy magyarázatot adjon a magyar régészet meglehetősen szigorú értékelésére. Természetesen nem arról van szó, hogy e gondolat a magyar régészet találmánya lenne, hanem a régészeti leletek etnikai meghatározásához történő konzervatív ragaszkodásról van szó és ez pedig az évtizedeken át uralkodó kulturális-történelmi paradigmának a gyümölcse. Jelen áttekintés nem vállalkozik arra, hogy e fontos témáról részletesebben értekezzen. Csak röviden jelzi az elméleti irányvonal megváltozását attól a ponttól, ahol sikerült elhatárolódnia a régészeti anyagot az etnikai értelmezések vonatkozásában bármilyen jelzőértékétől (BRATHER 2004; vö. GEARY 2007) egészen az utóbbi időkig, amikor úgy tűnik, hogy az inga nyugvópontonra jutott. Továbbra is hangsúlyozni kell a kulturális-időbeli meghatározottságot a szigorú etnikai felosztás helyett, de már nem kell menekülni a jellegzetes leletcsoportok etnikai megjelölésétől azon

területek és időszakok esetében, ahová az írott források megbízhatóan helyeznek egyes etnikai csoportokat. Miközben e meghatározásokat ma már nem szó szerint kell vennünk, hanem *terminus technicus*ként használjuk őket (pl. CURTA 2007; LÓPEZ QUIROGA ET AL. 2017). Az etnikai (ön)tudatról és az etnikai identitások kialakulásának mechanizmusairól a kora középkorban, és különösen az avarokra vonatkozóan, nálunk¹² is folyt eszmecsere (BUGARSKI 2009a, 139–142). Ezért Bálint „*etnikai hovatartozás vagy kultúra*?” kérdésére talán kompromisszumos megoldást lehetne javasolni. A csoportok kulturális identitása valószínűleg egyfajta etnikai identitást is tükrözött, azzal a kitételrel, hogy ezek az érzések a modern időkhez képest jóval képlékenyebbek lehettek és az állandóságot is nélkülözhatték.

A könyv negyedik fő fejezete „*az avar kori leletanyag bizánci kapcsolatai*” címet viseli és a kutatás módszertani problémáinak áttekintésével kezdődik. Mivel a bizánci anyagi kultúra hatalmas területen terjedt el és a birodalom törzsterületeiről származó leletanyag pedig eltérő régészeti iskolák részvizsgálatainak lett a tárgya, eddig még nem kerültek megfogalmazásra megbízható tudományos szintézisek („a bizánci állam régészetének” áttekintéséről lásd BOLLÓK 2015). Emellett nagy területen regisztráltak eltérő formákat, ezért a „bizánci” anyagi kultúra ernyőszerű fogalma alá antik, mediterrán és provinciális elemek is tartoznak, amelyek nem zárják ki egymást. Garam Éva írta az egyetlen szintézist az olyan, a birodalom határain túl elterülő régióról, ahol bizánci leletek előfordulnak és műve éppen a kaganátus térségéről szól (GARAM 2001). Monográfiája számos „bizánci eredetű” leletet felölel, azonban nem teljesen világos – az érmék, amforák vagy a kiváló minőségű tárgyak, mint pl. a divosi (?) öv kivételével – hogy ezek valóban bizánci készítmények lehetnek-e, vagy néhány esetben helyi másolatokról van szó (113–114. o.). Az utóbbi időben többen is írtak ezekről a dilemmákról (pl. BÜHLER 2011; HEINRICH-TAMÁSKA 2016) és a térségünkben származó leletek nagyon fontosak lehetnek ezekben az elemzésekben. A már említett Martynovka-típusú¹³ szíjvégek készítésére szolgáló Caričin grad-i pré-

¹² Az adott szöveg kontextusában: Szerbiában – a fordító megjegyzése.

¹³ A szerző e helynevet latin betűs átírásban közli és helyesírásában ipszilont használ.

selőtő mellett, a balkáni leletek alapján felvetődött a Jánoshida-típusú fülbevalók bizánci eredete (BUGARSKI 2012), míg a Vrčenovica-gradiste-i csatolelet (BUGARSKI 2020) azt a felvetést támasztja alá, hogy a pannoniai csatok egyik típusa romaion előképek alapján készült (BLAY–SAMU 2016, 308–309).

Ezt követően Bálint összehasonlítja a bizánci hatásokat a kaganátusban és Kelet-Európában. A bizánci anyagi kultúra általános felosztásához, amelyet Falko Daim és Jörg Drauschke fogalmazott meg – mint italo-bizánci, afro-bizánci, pontuszi-bizánci és balkáni-bizánci kategóriákat – a szerző további három kategóriát ad hozzá: közel-keleti-bizánci, „szub-bizánci-avar”, valamint kelet-európai-bizánci kulturális elemeket. Nem vagyok benne biztos, hogy a bizánci eredetű leletek birodalmon kívüli koncentrációját (e kategóriát a lehető legtágabban értelmezve) a bizánci anyagi kultúra makroregionális változataival azonos szintre lehet hozni, de teljesen biztos az, hogy azt a saját jellege és előfordulásának intenzitása szerint három területi egységbe lehet sorolni. Ezek a birodalom központi tartományai, a távoli tartományok, ahol önálló kultúrák bontakoztak ki (a Fekete-tenger térsége vagy az Ibériai-félsziget egyes részei), valamint a bizánci kulturális befolyás alatt álló területek, amelyek az anyagi kultúrából csak bizonyos elemeket és presztízstárgyakat fogadtak be. E megfontolásokat úgy tekinthetjük, mint az avar kultúrát határvidéki bizánci kultúráként leíró elképzelés formalizált megvalósulásait, ahogyan azokat Falko Daim és a szerzőnk megfogalmazta, és amelynek nem feltétlenül hatnak egészen meggyőzően. Tény, hogy a kaganátus területén több bizánci és itáliai lelet regisztrálható, mint más Birodalmon kívüli régiókban, ez azonban nem elegendő ahhoz, hogy az avar anyagi kultúrát a bizánci egyik változatának tartsuk. Ezen felül, ahogyan maga Bálint is megjegyezte, bizonyos tárgyakon túl az avarok semmi mást nem fogadtak be a császárságból. Teljesen más életmódot folytattak, amely nem ismerte a bizánci infrastruktúrát, a városi vagy kőből épített házakban való életet, a pénzgazdaságot, a kereszténységet stb. Emellett eklektikus anyagi kultúrájukban a germán és a sztyepei hatások egyaránt képviseltetik magukat, így e hatásokat sem nézném a többnyire tagadhatatlan bizánci befolyás prizmáján keresztül. Az avarokat ért bizánci hatások intenzitása és

mélysége a Kelet-Európában és a dunai bolgárok-nál tapasztaltak között helyezkedik el, ez utóbbiak ugyanis a 9. századtól elfogadták az építészeti hatásokat és a kereszténységet is (114–117. o.). Hozzá kell még tenni, hogy az ezt megelőző időszakban a bizánci kulturális hatások a proto-bolgár kontextusban ugyanúgy jelentkeznek, mint az avaroknál – a presztízstárgyaknak a sírokban történő megjelenése által (vö. RAŠEV 2007).

Bálint azzal a fontos megfigyeléssel kezdi a kelet-európai bizánci kulturális elemek tárgyalását, hogy e tárgyak helyenkénti megjelenését többnyire a sztyepei kulturális gyökerek és etnikai kapcsolatok, azaz a nomád csoportok, köztük az avarok vándorlásának a kontextusában szokás vizsgálni. Az ilyen megközelítések kétségtelenül összefüggnek a bizánci leletek alulkutatottságával. Ugyanilyen módon, igaz sokkal korábban, a bizánci leletek korinthoszi felbukkanását a város avar megszállásának tükrében értelmezték egyszerűen azért, mert az ilyen tárgyak avar temetőkből voltak ismertek (DAVIDSON 1937; vö. PETKOVIĆ ET AL. 2016, 253–254, n. 15). Bálint helytálló értelmezését támasztják alá egyes jellegzetes ékszerformák és övveretek, valamint a Martynovka-típusú veretekről, illetve az álcsatokról folytatott szélesebb körű viták (117–125. o., Fig. 42–45).

A szerző az adott ponton aláhúzza a Martynovka-típusú övveretek romaion, pontosabban balkáni eredetét, azzal a megállapítással, hogy az avarok és a proto-bolgárok régészetében még mindig ezek sztyepei gyökereit feltételezik. Az álcsatok nagyon érdekesek, mivel széles körben elterjedtek és a szerzők egészen eltérő értelmezéseket fogalmaztak meg eredetükről (vö. BUGARSKI 2009a, 91–92). Míg Bálint a legtöbb avar és kelet-európai lelet esetében nem fedez fel „közvetlen bizánci hatást”, eközben azt is hangsúlyozza, hogy a fényűzőbb példányok „eredete megegyezik a hasonló típusú, kiváló minőségű bizánci csatokéval”. Itt minden bizonnyal a divoši(?) leletekre gondol: a szakirodalomban már ismert annak a hangsúlyozása, hogy ezek az álcsatos avar övveretek archetípusát képviselik (KISS 1998, 256), ugyanakkor szem előtt kell tartani Falko Daim azon álláspontját is, amely szerint az avar piacra szánt ilyen típusú tárgyak romaion mesterek műhelyeiben (is) készültek (DAIM 2003, 482–483). Végezetül ilyen tézist fogalmazott meg a

Martynovka-típusú leletekről Milinković is (MILINKOVIĆ 2015, 156–158).

Bár úgy tűnik a bizánci eredet tézise vitán felül áll, a közelmúltban közlésre került egy, az álcasatok készítésére szolgáló préselőtő, állítólag Sokobanja környékről (RAŠKOVIĆ 2016, 37–39, T. VII.), amelyet a magyar szakirodalomban is elemeztek (GULYÁS 2018, 110, 60. sz., Fig. 4/11–14). A bizonytalan lelőkörmények miatt azonban e lelet nem vonható be bizonyítékként a vázolt vitába (BUGARSKI 2020, 68). A kelet-európai viseletről szóló eszmecsere nem fogjuk részletesebben kommentálni, mert az nem áll közvetlen kapcsolatban a könyv témájával. Csak arra mutathatunk rá, hogy Bálint némileg részletesebben tárgyalja az „ant régiségeket” és az ún. szláv fibulákat, átvéve az újabb megfontolásokat – elsősorban Florin Curta nézőpontját, „*aki magabiztosan bizonyította azt, hogy az ilyen leletek szlávokhoz történő hozzárendelése elutasítható.*” Kiderül azonban, hogy az efféle értelmezések pontatlan térképi ábrázolásokon (és e megjegyzés Bálint könyvéhez is kapcsolható), valamint nem kellően szigorú elemzésen alapulnak. A tipológiai szempontból legrégebb példányok elterjedése azt az etnikai közeget is jelezheti, amelyben e tárgyak egyes típusai kialakultak (IVANIŠEVIĆ 2020).

Ezt követi a könyvben az avarok, Bizánc és a Mediterráneum közötti kapcsolatok bemutatása az övleletek fényében (4.2.3.), melyek nagy számuk és a tudományos közleményekben való gyakoriságuk miatt kerültek kiválasztásra. Összességében az avar térségből származó övek sokkal árnyaltabb képet nyújtanak, mint azt általában el szokták képzelni, miközben a bizánci (és itáliai) leletekre oly módon szokás tekinteni, ahogyan azt az előző bekezdés elején leírtuk. A szerző először a pajzs alakú vereteket és mellékszíjvégekkel díszített öveket tárgyalja, amelyeket korábban szintén sztyeppe jellegzetességként volt szokás értelmezni, míg az elmúlt két évtizedben lényegében arról folyik a vita, hogy azok mely bizánci vidékről származnak. Bálint szerint ez a Transzkaukázus: míg az ilyen leletek Itáliában és Bizáncban, úgy tűnik, az elit jelzői voltak, az avarok között és Kelet-Európában az olcsóbb változataik terjedtek el. Maga a típus a 7. század előtt nem található meg a kaganátusban. A Balkánon egyelőre hiányoznak az ilyen leletek, így nem világos, hogy az avar mesteremberek ezen övek előképeivel

a kezdeti bizánci kapcsolatok által az évjáradék, vagy az Itáliával fennálló kapcsolatok révén ismerkedtek meg. Teljesen mások a különböző bizánci típusú övcsatokkal ellátott övek (Siracusa, Korinthosz, Bologna–Balgota és hasonló típusok: vö. SCHULZE-DÖRRLAMM 2002; 2009), amelyek övveretekkel kombinálva ritkán fordulnak elő mind az avaroknál mind pedig a birodalom területén. A csatos övek olcsók voltak és kisebb presztízsértékük lehetett, mint a gazdagon díszített övgarnitúráknak és úgy tűnik, hogy különösen a Krím-félszigeten voltak közkedveltek. Eme egyszerű bronzleleteknek nyoma sincs az írott, illetve a képzőművészeti forrásokban, de a tömeges előállításuk és elterjedésük miatt kiváló példákat nyújtanak a kézműves termékek disztribúciós különbségeire. Ezért fordított Bálint részletes figyelmet rájuk.

Csak néhány jellegzetes csattípusra térünk ki részletesebben a terjedelmes és illusztrációkkal is jól ellátott szövegből. A kaganátusban leggyakoribb bizánci csat az E24 típus (SCHULZE-DÖRRLAMM 2009, 77–79), azaz a líra alakú csatstettel ellátott változat (GARAM 2001, 99–108). Ezek megtalálhatók Albániától Kazahsztánig és Iránig, míg a Sucidava-típusú példányok Franciaországtól Szíriáig és Azerbajdzsánig fordulnak elő, de hiányoznak Itáliában, Albániában és Észak-Afrikában. Az ilyen típusú csatok gyakoriak a Kelet-, viszont ritkák a Nyugat-Balkánon és ezt kiegészíthetjük azzal, hogy nagyon elterjedtek térségünkben, a Közép-Balkánon. Továbbá E23 típusú csatok kerültek elő Nagy-Britanniától a Balkánon át, Ciprusig és a Közel-Keleten át egészen Közép-Ázsiáig. Az elterjedési térképek, még ha hiányosan is, megengedik azt a következtetést, hogy a Sucidava-, Yassi Ada- és Pápa-típusú csatok Délkelet-Európából jutottak el az avarokhoz, míg a Korinthosz-, Hippo Regius-, Balgota-, Siracusa- és E30 típusú csatok Délnyugatról (129–145. o., 48–54. ábrák). E következtetés kétség kívül helyes, de szembeötlő, hogy a szerző például a Pápa-típusú csatokat elemezte, nem pedig a rokon Salona–Histria- és Gátér-típusokat, amelyekből több van a kaganátusban és megtalálhatók – az előbbi változatoknál sokkal nagyobb számban – a Balkánon is (UENZE 1966; GARAM 2001, 109–111). Egy nagyon érdekes Gátér-típusú csat a mi területünkről származik (lásd PETKOVIĆ ET AL. 2016). A fentebb említett megoldásnak talán az az oka,

hogy a Pápa-típusú leleteknek már volt kidolgozott elterjedési térképe (Fig. 52.1. MADGEARU 2003, Fig. 1). Ezt követően a szerző a Koman-kultúra térségének sajátosságai felé fordult, amelynek leleteit néha összekapcsolják a keszthelyiekkel. Érdekes az itáliai eredetű leletek értelmezése, ezeket a tengeri kereskedelemmel szokás értelmezni, amelyben a dél-dalmáciai tengerpart központjai még a „sötét időkben is részt vettek”. Bálint Albánia és a Dunántúl lehetséges kulturális hasonlóságairól is értekezik az adott kor vonatkozásában (145–149. o.). A Koman- és bizonyos mértékben a Keszthely-kultúra esetében is hajlok arra, hogy a hasonlóságokat azok szigetszerű, a későbbiekben recidív jellegének tulajdonítsam és az egyértelműen megállapított késő antik szubsztrátum viszonylatában (is) tekintsek rájuk. A „*Koman-Kroja kultúra egy városi, posztantik, retardált római-bizánci és túlnyomórészt keresztény*” kultúra (POPOVIĆ 1988, 231).

A szerző ezután a késői avar öntött övkészletek származására irányítja figyelmét, különös tekintettel a kedvelt griff motívummal díszített példányokra. Amellett, hogy ez egy görög eredetű ősi motívum (vö. HAYASHI 2000), az ilyen övveretek keleti (kaukázusi és Káma-menti) eredetének a feltételezését már rég elvetették és az ilyen avar övgarnitúrák forrásait a bolgár leletanyagban sem kell keresni, amely csak néhány hasonló darabot tartalmaz. Bálint nem hiszi, hogy az efféle övek itáliai eredetűek lennének, kivéve néhány típust, amelyekről Falko Daim írt, miközben Dalmáciából a jól ismert smrdelji leletet említi, egyúttal jogosan utasítja el Jovan Kovačević felvetését az adriai avarokról (KOVAČEVIĆ 1966). Bár korábban saját maga is úgy gondolta, hogy ez a lelet „*bizonyosan avar etnikai származású termék*” (BÁLINT 2003, 59), a szerző most azon az állásponton van, hogy a smrdelji öv „*a (határvidéki) bizánci kultúra balkáni csoportjának a kontextusában jött létre*”, és ezért aligha tekinthető a késő avar övveretek adriai vagy itáliai eredetének bizonyítékaként (149–152, 680. o.). Figyelembe véve néhány más leletet, nekem úgy tűnik, hogy a smrdelji övveretek előképe, ha nem maga a lelet is, a Mediterráneum északi részéről származik. Ezt követően a szerző jogosan bírálja a Vrap–Velino-típusú övek folytatlagos avar meghatározását. A vrapai kincs helytálló áttekintésében analógiának tekint egy valamivel fiatalabb bronzkancsót Pontesből, e leletről már

volt szó Bálint előző könyvének ismertetésében a nagyszentmiklósi, vrapai és adai (Ada) fémmedvényekkel együtt (BUGARSKI 2013, 321–323). Az említett elemzések elvégzése után kétségen felülinek tekinthető a késő avar fémművesség kapcsolata a bizánci prototípusokkal, azzal a merészebb állítással együtt, hogy e leletek alapján: „*a 8. századi avarok közvetlenül részt vettek a kor bizánci kultúrájában...*” A kaganátusban csak a nyersanyag és képzett mesterek rendelkezésre állása révén lehetett kielégíteni az öntött övgarnitúrák iránti nyilvánvalóan nagy igényt. A kézművesek, megismerve a bizánci művészeti vonulatokat, minőségi termékek széles spektrumát kínálták. E termékek, környező területeket messze meghaladó számukkal, a késő avar államon belüli relatív jólétről is tanúskodnak. Összefoglalva: az avarok aktív fogyasztók voltak és időnként aktív közreműködők Dél- és Délkelet-Európa divatjának alakításában, amelynek egyes elemeit bizánci meghatározással szokás kezelni. Azonban az itáliai langobardokhoz hasonlóan, az avarok ezzel párhuzamosan a nyugat- és közép-európai kultúrákkal is kapcsolatot tartottak (142–155. o.).

A sokkal rövidebb ötödik fejezetben a szerző az avarok és Itália közötti kapcsolatokat tekinti át. Megismétli azokat az okokat, amelyek miatt ezeket a kapcsolatokat mellőzték a tudományos eszmecserében, azzal a megállapítással, hogy e kapcsolatokat tágabb kulturális és történelmi kontextusban kellene megvizsgálni. Az avarok 593-ban kötöttek szövetséget a langobardokkal, akik szűk 30 évvel korábban vándoroltak Itáliába. A szövetség következményeként az avaroknak alárendelt szláv csapatok vettek részt a 7. századi itáliai harcokban, de a követségekben is, és egyes langobard nemesek védelmet kaptak a kaganátusban. Ezzel ellentétben, a lázadó bolgároknak az avaroktól elszenvedett vereségük után a bajoroktól kellett segítséget kérniük és nem a langobardoktól. Az avarok és a langobardok közötti baráti kapcsolatok a 8. század utolsó harmadáig tartottak. Továbbá, ha a politikai ellenőrzés zónáit nézzük és nem az intenzív megtelepedését, akkor két szomszédos államról van szó, egy járható kommunikációs csatornával – egy római úttal – összekötve. Az ókortól a kora középkorig a hírek és az emberek 10 nap alatt tették meg ezt a távolságot vagy még gyorsabban is. A Mediterráneum északi részének könnyű megközelíthetősége az avarok

számára lehetővé tette a dalmáciai bizánci településekkel fenntartott kapcsolatot is, míg Ravenna bizánci erődítmény volt 751-ig. Az Isztriai-félszigeten még a 8. században említenek „piszkos görögöket” (157–162. o.; az adriai bizánci közigazgatásról a 8., de a 9. században is vö. PRIGENT 2008; új 8. és 9. századi bizánci bulla leletek közlése Zadarból és Livnóból: MILOŠEVIĆ 2018, kat. br. 76 / 3–7).

Bálint Csanád szerint az avarok és Itália közötti kapcsolatok legjobb bizonyítékai a kaganátus területén talált itáliai verésű solidusok, amelyek jelentőségét a korábbi tanulmányok nem hangsúlyozták kellő mértékben. Bár a többi bizánci aranyverethez képest kevés van belőlük – 15 lelőhelyről ismertek a Kárpát-medencében – többségük az évjáradék időszaka utáni kibocsátás (vagy ezek utánzata) és emiatt a kereskedelemre utalnak. Ha figyelembe vesszük az érmék verde szerinti eredetét (Ravenna, Róma, Catania, Siracusa, Karthágó) és a 7. századi általános körülményeket, elmondható, hogy e kereskedelem valószínűleg nem Konstantinápolyon és a Balkánon keresztül zajlott főleg, mivel az adott időszakból a Balkánon kevés egykorú itáliai pénz van (MORRISSON ET AL. 2006, 45). A leletek a Fertő-tó környékén csoportosulnak és kisebb mértékben a Duna mentén. Azonban ezek „nem alkalmasak további történelmi következtetések levonására, mert az itáliai kapcsolatok vonalai és a megszerzett pénz belső elosztása a kaganátusban továbbra sem ismert” (19, 162–164. o., n. 750., Fig. 61.2). Viszont, ha ezt a térképet összehasonlítjuk olyan 8. századi leletek elterjedésével, amelyek régiókon átívelő itáliai kereskedelemre és (vagy) hatásokra utalnak (pl. DAIM ET AL. 2010, Abb. 14, 15), kialakulhat az a benyomás, hogy egy fontos csomópont létezett azon az úton, amelyen a kapcsolattartás folyt: a szerző épp ebben az összefüggésben tekinti át a kaganátus északnyugati részének legújabb érmeit.

Ami az apró régészeti leleteket illeti, Bálint a „bizánci kapcsolatokat” jelző tárgyak tágabb csoportjából levezet egy itáliai eredetű alcsoportot. Különböző típusú fülbevalókat, fibulákat, gyűrűket és tűket, valamint csengettyűket, kulcsokat és láncokat, övvereteket és csatokat, fegyvereket és lőszerzámdíszeket, fém- és bronzedényeket sorol ide. Felsorolásra kerülnek még a temetkezési szokások (koporsókeresztek), presztízstárgyak, a fentebb már

említett összecsucskható székek, valamint bizonyos technológiai és dekoratív részletek (165–170. o., Fig. 62–64). Hangsúlyozni kell, hogy e tárgyak között germán fibulák is vannak (Fig. 62.10), amelyek nem utalnak bizánci kapcsolatokra, míg a madár alakú fibulák (165. o., n. 779., Fig. 62.14) jelentős számban található meg a dalmát tengerparton, ahol igazolt a készítésük a Konavle nevű régióban, miközben a legkeletibb lelőhelyük Kragujevac mellett található (KATIĆ–KAPETANIĆ 2019). A szerző azt is állítja, hogy az avar, az itáliai és a kelet-európai kereszt alakú, alul kiszélesedő, és rojtos végű veret típusnak egyetlen példáját Kninből ismeri, amit az Itália és Dalmácia közötti kulturális kapcsolatokkal magyaráz (166. o., n. 806., Fig. 64.6). Ez esetben valószínűleg a sisciai prézelítővekről van szó (VINSKI 1958, 17, T. XVII / 1, 2; BUGARSKI 2012, 250, Fig. 10/5, 6; RÁCZ 2014, 72–76, Karte 11; vö. CSUTHY 2013). Az üvegedények között szerepel a szenttamási (Srbobran), szegényes mellékletekkel rendelkező sírból származó ivókürt (HAĐMAŠ 1957), amely már a könyv legelején is említésre került, új fényképpel illusztrálva (17. o., n. 16, 807., Fig. 3.1). Az itáliai vagy tágabb értelemben vett mediterrán eredetű leletek áttekintését követően a szerző visszatér az avarok és langobardok közötti kapcsolatokhoz, érinti a különböző genezisüket és azokat az eltérő körülményeket, amelyek között anyagi kultúrájuk fejlődött, amelynek során, várható módon a langobardok jobban ki voltak téve az akkulturációnak Itáliában. Mindemelllett az avarok nem fogadtak be mindent, amit Itáliában viseltek, csak a saját ízlésük szerinti készítményeket, míg a szerény tárgyak feltűnése nem értelmezhető diplomáciai ajándékok, adók, zsákmányok stb. kontextusában. Ilyen típusú leletekből nincs sok, és különböző avar régiókból származnak, ami *ad hoc* beszerzésekre utal és „felbecsülhetetlen értékű forrást jelent a Kárpát-medence 7. és 8. századi történetéhez”. Az avarok Itálián keresztül nyugati kapcsolatokat is fenntartottak, de legalábbis egyelőre e kapcsolatok még csak gyengén olvashatók ki a régészeti leletekből (170–173. o.).

A hatodik fejezetben Bálint azt vizsgálja, hogy milyen módon juthattak el a mediterrán eredetű tárgyak az avarokhoz. Lévé, hogy e tárgyak különböző anyagi és ennek megfelelően különböző presztízsertéket képviseltek, rendszerint nem köt-

hetők diplomáciai missziókhöz vagy zsákmányhoz. Példaként a híres budakalászi sárgaréz korsót említi egy nagy sírszámú temetőből, ahová a szerző szerint egy nem különösen magas státusú népeesség temette halottait. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a temetőt teljesen kirabolták, csak úgy, mint magát a sírt, amelyből az edény származik (VIDA 2016c, 19). A diplomáciai ajándékok fogadása és küldése régi időkre visszanyúló hagyománnyal rendelkezik és az avarok minden bizonynyal részt vettek ebben a *do ut des* gyakorlatban. Azonban a forrásokban csak bizonyos ajándékokra vonatkozóan rendelkezünk adatokkal – ideértve az aranyat, ezüstöt, fegyvereket, fűszereket, de egy kanapét és egy elefántot is – nem tudjuk, mit küldtek viszonzásképp: talán szolgálólányokat és lovakat. Más társadalmak alapján, amelyekről fennmaradtak történelmi adatok (türkök, kazárok, besenyők, Bizánc), nagyon valószínű, hogy a háborús zsákmányt az avarok között is a társadalmi hierarchia szerint osztották fel. Az így megszerzett javak valószínűleg végül a sírjaikba kerültek, de nincs mód arra, hogy e tárgyakat felismerjük.

Ezért Bálint a harmadik lehetőségre, a kereskedelemre irányította figyelmét. Úgy véli, hogy a klasszikus kereskedelem a 7. és 8. században Bizáncra korlátozódott, miközben Európa nagy részében csak szórványosan zajlott, Nyugat-Európában pedig a regionális árucseré szintjére süllyedt vissza. Közép- és Kelet-Európa nagy részén az egykorú kereskedelmet nagyon távan kell értelmezni, mert szinte minden tárgy különböző etnikai csoportok és/vagy kultúrák között mozgott, különböző kommunikációs csatornákon. A kereskedelem formáit illetően Bálint a helyi, a közvetítő és a távolsági kereskedelmet sorolja fel, ez utóbbiról azonban kevés adatunk van az avarok esetében. Samo kivételével nincsenek történelmi adataink nagy kereskedőkről, akik átutaztak területükön. Ennek ellenére nehéz egyetérteni azzal az állítással, hogy a külföldi árukat csak a helyi kereskedelem révén lehetett beszerezni. A helyi kereskedelem néhány tíz kilométeres körben folyt, a regionális szomszédos régiókat kapsolt össze, mint pl. a Balkán-félszigetet és a Kárpát-medencét. Az interregionális kereskedelem több ilyen egységet (amilyenek pl. Szicília, Szardínia és Észak-Afrika) érintett, míg a nemzetközi kereskedelem a bor- vagy építőanyag-kereskedelmet fog-

lalta magában: ezt azonban nem kell azonosítani a távolsági kereskedelemmel (175–179. o.).

Az avar kereskedelemről nagyon kevés történelmi adat áll rendelkezésre és ezek nem a helyi kereskedelemre utalnak. Bálint először kijavítja Walter Pohl fordítását a Justinianus udvarában tartózkodó avar követekről, amikor azok rabszolgákért cserébe selymet szereztek be. Foglyaikat az avarok megölték, eladták vagy széttelepítették a kaganátusban (a Sermesianoi ősei), de nincs bizonyíték arra, hogy részt vettek volna az Európában zajló nagy rabszolga-kereskedelemben, miként lábbilincsekre sem a régészeti leletanyagban. A kaganátus történetének végéről ismert a fegyverek eladására vonatkozó frank tilalom az avaroknak és szlávoknak, bár a fegyverkivitelnek vannak régészeti bizonyítékai: a nyugati avar részek sírleleteinek jellegzetes kardjai. A Szuda-lexikon ismert adatát – miszerint minden avar vezető „*kereskedővé vált és egymást csalta*” (POHL 2018, 250–254) – Bálint kétségbe vonja és az avarok zsánerképszerű ábrázolásának tartja: ez az adat a legjobb esetben is csak a belső kereskedelemről tanúskodna. A szerző azonban nem veszi figyelembe az arab éremleleteket a 8. század második feléből a kaganátusban (pl. BARTZAK 1998), amelyek, néhány más tárggyal együtt, szélesebb körű kereskedelmi folyamatokat vázolnak fel, amiről másutt fogok majd írni.

Külön hangsúlyt kapott az, hogy nem minden avarokhoz eljutott bizánci áru volt azonos értékű. Egyes tárgyak csúcsmínőségű műhelyekben készültek, míg az egyszerűbb bizánci eredetű csatokat könnyen elkészíthették magában a kaganátusban is (BLAY–SAMU 2016, 308–309). Ami a bizánci eredetű tárgyak forrásait illeti, Bálint joggal értekezik a határ menti városokról, amilyenek például Viminacium és Singidunum voltak és az utakról, amelyek ezekhez az erősségekhez a birodalom belsőjében lévő központokból vezettek. Mégis, egy ilyen kereskedelem feltehetően nem tartott sokáig, mert a limes már Phokas császár uralkodása után összeomlott (BARIŠIĆ 1956; HALDON 2003, 43–44). Az amforákat a különféle egyéb árukkal együtt, nagy valószínűséggel, hajóval szállították a kaganátussal átellenben fekvő al-dunai városokba. Míg a tevéken történt szállítás feltételezés, noha ezt a Caričin grad-i csontleletek alátámasztják (vö. MARKOVIĆ ET AL. 2019, 26–27), de kevésbé valószínű.

A szerző nem látja nyomát a langobárd Itáliával folytatott folyamatos kereskedelemnek a régészeti leletanyagban. A sírokban az itáliai típusú övek mellett a kaganátus egész területén sokféle itáliai termék mutatható ki, de csak kis számban. Az egyes mozaiklapocskák csak emléktárgyak lehettek, míg a forrásokból tudjuk, hogy az avarok olyan különféle egzotikus javakat, pl. szőnyeget is zsákmányoltak, amit valójában nem tudtak használni (179–185. o.). Néhány így, vagy hasonló módon beszerzett tárgy új funkciót is kaphatott. Lakatos Attila például arra a következtetésre jutott, hogy a függőlámpák bronz részeit másodlagosan bőrtársolyok merevítésére használták. Az aradáci temetőben is előkerült egy ilyen lelet (LAKATOS 2001, vö. TOBIAS 2011, 284, Abb. 1.1).

Az avar kereskedelem tárgyalásának lezárásaként Bálint újra felteszi a kérdést, hogy mit tudtak maguk az avarok cserébe felkínálni a másik félnek: más szóval, volt-e avar kivitel (vö. BÁLINT 2002, 71)? A szerző nem teljesen ért egyet azzal a megállapítással, hogy a foglyok eladása egyfajta nem reguláris kivittelt jelenthetett még akkor is, ha maga Walter Pohl is alkalmi rabszolga-kereskedelemtől írt (POHL 2018, 250–253; vö. NIKOLAJEVIĆ 1973). A szerző továbbá úgy véli, hogy nem léteznek meggyőző bizonyítékok az erdélyi sókereskedeleme (vö. HORED T 1975, 119–120), míg a szlovákiai bányákból származó réz kereskedelmének a lehetősége (vö. POPOVIĆ 1986, 118) nem kerül említésre. Az itáliai szórványos kengyelleletek, valamint a lovastemetkezések nem igazán tanúskodnak avar jelenlétről vagy exportról, ugyanis egyértelműen langobard kontextusban előkerült leletekről van szó, miközben a megvizsgált lócsontok nyugati lófajtákra utalnak. El lehet gondolkodni az avar ló kivitelén, bár nem világos, hogy mennyire volt igény erre. Továbbá a Kárpát-medencei tenyésztés volumenét nem lehetett összehasonlítani a kínai piacot ellepő nomád lótenyésztés adataival (LINDNER 1981). Az avar anyagi kultúráról elmondható, hogy bár az lényegében eklektikus, de egyben különleges is, de termékei rendkívül szórványosak a kaganátuson kívül (BUGARSKI 2014, 727). Áruikat nem exportálták igényesebb piacokra: nyilvánvaló, hogy a bizánciak, saját elvárásaikhoz ragaszkodva nem fogadtak volna el ilyen termékeket (vö. MILINKOVIĆ 2004, 194). Így e készítmények csak szórványo-

san találtak utat a közép-balkáni szlávok területére, míg a bolgároknak úgy tűnik, hogy ez idő tájt hasonló anyagi kultúrából levezethető saját készítményeik voltak (vö. STANILOV 2006, 90–102). Bálint arra a következtetésre jut, hogy az évjáradékon és a zsákmányon kívül a külföldi kézműves-termékek a kereskedelem fogalmába nem tartozó helyi és egyéni kapcsolatoknak köszönhetően juthattak el a kaganátusba vagy a mikroregionális szintű kereskedelem révén, itt azonban mellőzte a már említett történelmi adatokat. Ismét úgy tűnik, hogy a helyzet a kaganátus végső időszakában valami más volt. A szerző szembe állítja ezt a képet az itáliai készítmények, mindenekelőtt a pénzek régészeti bizonyítékaival Közép-Európában, valamint azzal a következtetéssel, hogy az avarok – bármennyire is kevés a régészeti lelet – bekapcsolódtak a közép-európai kapcsolatrendszerbe. Ez a langobardok, az itáliai bizánci birtokok és ezek északi és északkeleti szomszédjaik közötti kapcsolati hálóban öltött testet (186–194. o.). Teljesen más kérdés a belső kereskedelem a kaganátusban, amire vannak bizonyos utalások (BUGARSKI 2014, 727–729).

A hetedik nagy fejezet részletesen tárgyalja a bizánci, illetve a bizánci típusú leletek elterjedését a kaganátusban és ismételten e jelenségeknek az anyagi kultúra tartományán belüli jelentésének az elemzésével indul. A viszonylag kevés bizánci csat azt a benyomást kelti, hogy a kaganátus különböző részein az egyes típusok fő elterjedési zónáinak közelségétől függött elterjedésük módja, noha ebből az érvelésből ki kell zárunk a Dunántúl vonatkozásában a korinthoszi típusú csatokat, mert ilyen csak egy lelőhelyen bukkant fel. A dunántúli régió egyetlen lelőhelye mellett hat amfora származik az Alföldről (vö. CSIKY–MAGYAR-HÁRSHEGYI 2015), miközben átvételre került Vida Tivadar azon téves adata, hogy az így megnevezett régió déli részéről – valójában Óbecséről (Bečej) – származó lelet helyi készítmény lenne. Miközben nem egyértelmű az a következtetés, hogy a mediterrán korsók voltak „a legmélyebb hatással az avar fazekasságra” (195–196. o., n. 1051., Fig. 68). Bálint ezután a bizánci és avar típusú fémedényeket viszi térképre és a második csoportba sorolta a nagyszentmiklósi kincs edényeit és az adai leletet is. Bizonyos kételyeket ébreszt a vrapai kincslelet (Albánia) rokon edénye, amelyet provinciális balkáni készítménynek szokás

tartani (vö. BUGARSKI 2013, 322). A különböző bizánci eredetű edények különböző módokon jutottak a kaganátusba, továbbá a bizánci és avar termékek eltérő térbeli reprezentáltsága az avar állam nyugati és keleti részének különböző kulturális affinitásaira utal. Az üvegedények, amelyek esetében nem lehet pontosan megállapítani, hogy bizánci vagy itáliai eredetűek-e, szintén elterjedtebbek voltak az Alföldön, mint a Dunántúlon (198–199. o., Fig. 69)

A továbbiakban a szerző különböző típusú bizánci pénzek és másolataik megjelenését vizsgálja a kaganátusban. A solidusok nem kevesebb mint egyharmada későbbi az avaroknak fizetett évjáradékok időszakánál, amelyet a 626-os Konstantinápoly alatti vereség után szüntettek meg. Ezüstpénzekből nagyon kevés került elő, a legdélebbi lelet a szerémségi Stejanovciból származik (MINIĆ 1982). Néhány kommentárt lehetne hozzáfűzni a bronzpénzek egyenletesnek mondott eloszlásáról szóló vitához. Keszthelyt és környékét, valamint a Duna–Tisza között kivételként kezelve néhány pontosítás: Péterréve-Csík temetőből származik II Iustinus és Sophia 576/577. évi verete (BUGARSKI 2009a, 111), továbbá a szakértő, Somogyi Péter által magánlevélben Herakleios császár korai veretének meghatározott follis, illetve Aradácról pedig egy Maurikios császár idején vert bronzpénz ismert (SOMOGYI 1997, 24). Érdekes a Bánság legdélebbi részén szórványként előkerült 626 előtti bronz veretek területi eloszlása is. A follisokat többnyire II. Iustinus idejében verték, a legkésőbbi darabokat pedig Phokas, illetve Herakleios császár alatt. Biztosan nem az évjáradékból származnak, területi elhelyezkedésük pedig további magyarázatot igényel. A Bánság déli részének avar lakossága jelentős mennyiségű érméhez juthatott hozzá a romaion lakossággal folytatott korlátozott kereskedelem vagy közvetlen kapcsolat révén. A palánki (Banatska Palanka) follisok, amelyek esetleg egy kincshez tartoztak, feltehetően a romaion katonaság vagy a *foederatik* zsoldjaként értelmezhető az avarok bejövételének idején. Ezen kívül Zomborból (Sombor) származik egy 7. század második felére keltezhető bronzérem, amit II. Konstans császár idején vertek (BUGARSKI 2014, 347). A könyvben a Tisza és a Duna alsó folyása menti leletsűrűsödést a határ menti kereskedelem kontextusában vizsgálták. A pénzek összes típusa háromszor nagyobb gyakorisággal mutatható ki az

Alföldön, mint a Dunántúlon. Az okok nem teljesen világosak, de a kínálkozó magyarázatok közül a temetkezési szokások területi különbségei tűnnek a legvalószínűbbnek. A pénzutánszatok arról tanúskodnak, hogy az avarok az eredetiek hiányában megelégedtek a hamisítványok beszerzésével is, vagyis a bizánci pénzek szimbolikus értéke volt vonzó számukra, mert az számukra nem bírt monetáris jelentőséggel. Erre utalnak az átfűrt aranypénz – azaz a medál – leletek is (200–203. o., Fig. 70.).

A bizánci eredetű leletek pontos elnevezésével kapcsolatos kétértelműségeknek megfelelően, a „bizánci típusú” leletek és érmek után Bálint bemutatja a Vida Tivadar által elkülönített (VIDA 2009) „késő antik-bizánci típusú” leleteket. A korábban feldolgozott leletkategóriákkal ellentétben a különböző tűk és fibulák tízszer gyakoribbak a Dunántúlon. Hasonló a helyzet a különböző csattípusokkal, bár az nem világos, hogy a szerző miért hivatkozik ismét a Balgota és Korinthosz lelettípusokra. Mindenesetre a „késő antik-bizánci csattípusokból” – amelyek magukban foglalják a bizánci előképeket követő helyi készítményeket, pl. Bóly–Zelovce (Zsély) és Keszthely–Pécs-típusokat, sőt a szerző szerint a Balgota és korinthoszi típusúakat is –, általában szintén sokkal több van a Dunántúlon, mint az Alföldön. Ezután a szerző a „bizánci” és „késő antik-bizánci típusú” kerámiába tartozó edényeket tárgyalja. Kevés ilyen edény van, összesen 43. Amennyiben itt helytálló a típusok elkülönítése, úgy elmondható, hogy a dunántúli leletek a helyi lakosság késő antik-bizánci formák iránti vonzalmát, míg az Alföldön a bizánci jellegüként leírható formák iránti vonzódást jelzik (204–206. o.).

A bizánci anyagi kultúrával a 8. században fennállt kapcsolatokat taglaló kitérőjében Bálint a pénzek után a különböző, jó minőségben kidolgozott övkészleteket vette számba. Meglepő módon azonban szinte egyet sem említ azon ismert leletek közül, melyeket Falko Daim és munkatársai dolgoztak fel, ideértve a Hohenbergből, vagy a Brestovacból származó leleteket is (pl. DAIM ET AL. 2010). Ha ezeket is feltérképezte volna, akkor az elterjedési térkép némiképp más lenne. A szerző itt ismét megemlíti az újvidéki ametisztcsüngős arany fülbevalót, de ebben a kontextusban a 7. századi keltezés mellett érvelt. A 44. oldalon leírt megállapításaival ellentétben pedig azt állítja, hogy ez a lelet bizánci

területről származik. Ezen kapcsolatok kontextusába helyezi a nagyszentmiklósi kincsleletet is, mely a szerző szerint a bizánci kultúrát közelről ismerő avar mesterek készítményeiből áll (BÁLINT 2010; vö. BUGARSKI 2013). Bálintnak igaza van, amikor azt állítja, hogy az általa megvizsgált leletek cáfolják azt a benyomást, hogy az avarok elszigetelődtek volna a 8. században. Épp ellenkezőleg, e leletek a bizánci kapcsolatokat tükrözik különösen az Alföldön és hozzátenném, a Duna mentén is. Arra következtetésre jut, hogy egyfajta megosztottság fedezhető fel az avar állam két fő részének 8. századi régészeti hagyatékában, melynek következtében az Alföldet az arany és a bizánci típusú presztízs javak iránti kereslet jellemzi, míg a Dunántúlon a „*késő antik-bizánci típusú*” tárgyak iránti vonzódás mutatkozik meg (207–213. o., Figs. 71–76). A jövőbeli kutatások minden bizonnyal megkönnyítik majd e szemantikai és formai szempontból rokon kategóriák elkülönítését.

A nyolcadik fejezetet a szerző éppen a Dunántúl és az Alföld közötti, már számos kutató által megállapított különbségeknek szentelte. Összefoglalóan elmondható, hogy a Dunántúlon, az egykori Pannonia provincia földjén, az avar kori temetkezések leletegyüttese tipológiai szempontból gazdagabbak és változatosabbak a kaganátus keleti részén feltárt temetők leletanyagánál. Bálint ezt „*Dunántúl-jelenségnek*” nevezi. Ez a régió valamivel tágabb, mint maga a nevezett terület, mivel egynéhány Duna bal parti lelőhely is ilyen jellegzetességeket mutat, melyek idegenek a keletre elterülő alföldi területtől. Szintén a folyón átívelő kommunikáció nyomait képviselik bizonyos kerámiaformák is a Duna jobb partján. A szerző a két terület analitikai eredményeinek és kulturális jellegzetességeinek egyértelműbb bemutatása érdekében, táblázatban foglalta össze a különböző típusú leleteket azok lelőhelyeinek száma alapján a Dunántúlról és az Alföldről. Körülbelül 40 leletkategória mutat egységes elterjedést. Közéjük tartoznak a gyöngycsüngős arany fülbevalók, a kürtös végű, öntött karkötők, a Tarnaméra-, Fönlak- és Pancsova-típusú övveretek, a keresztvassal ellátott, a bizánci, illetve a markolatgyűrűs kardok, valamint a csont tegezveretek, a lovaglőostor-végek, a börtömlők csont szopókái, a sarlók, a sütőharangok, de az obulusok is, valamint az ún. áldozati leletek, lovas- és lótemetkezések.

Tehát tipikusan avar leletekről van szó, még akkor is, ha eredetük különböző. A dunántúli lelőhelyeken viszont sokkal gyakrabban fordulnak elő az öntött gúlacsüngős fülbevalók, a láncok, a csavart szárú, valamint az ún. S-végű torquesek, a bullák, a korongfibulák, illetve az állat alakú fibulák, a kürtös végű lemezkarpercecek, a hajtúk, a csörgők, a Fenékpusztá-típusú övveretek, a *saxok* és a kései *spathak*, a harci balták, a fejszék és a pajzsdudorok, a kiszélesedő végű lószerszámveretek, a tausírozott falerák, a kulcsok, a bronz tarsolyzárók, a különféle edények, beleértve a prágai-típust is, továbbá az obulusként használt római pénzek, a részleges lótemetkezések stb. (összesen nagyjából 60 kategória). Ezzel szemben a gúlacsüngős lemez fülbevalók, valamint a Tószeg- és a Szentes-típusú fülbevalók, a szűrőkanalak, az R-alakú kardfüggesztők, az ostor, a páncéllemezek, különféle edények, az amforák, továbbá a padmalyos sírok, ló az elhunyt felett, a ló-, illetve részleges állattemetkezések stb. – összesen húsz kategória – sokkal több lelőhelyen található meg a kaganátus keleti részén. Azon dunántúli lelőhelyek nagyobb száma, ahol a régészeti leletek fenti kategóriái dominálnak, összhangban áll azzal, hogy a kaganátus e részén nagyobb számú avar kori lelőhelyet sikerült regisztrálni. Bár Erdély lényegesen kevésbé kutatott, mégis megmutatkoznak az adott terület bizonyos sajátosságai. Viszonylag gyakori néhány „meroving” leletípus, amelyekhez a 7. században az Alföldről vagy e terület közvetítésével lehetett hozzájutni. A késő antik, valamint a bizánci eredetű leletek a solidusok kivételével azonban szinte teljesen hiányoznak, még a 8. századiak is. Joggal szoktak rámutatni arra, hogy e leletek hiánya beszédes érv az erdélyi antik szubsztrátum továbbéléséről szóló vitában, különösen a Pannoniával történő összevetés fényében (215–221. o.). A szöveg folytatásában Bálint Csanád azt tárgyalja, vajon a „*Dunántúl-jelenség*” oka a lakosság eredetében keresendő-e, azaz a germán, valamint a késő antik örökségében, vagy más társadalmi és kulturális okokban rejlik. A szerző kétségbe vonja azt a széles körben elterjedt vélekedést, mely szerint az itteni lakosság túlnyomórészt germán vagy helyi romanizált eredetű lehetett, de legalábbis ilyen kultúrájuk volt, „*ami ellentmondásosnak tűnik a módszertan tekintetében és homályosnak régészeti szempontból*”. A szerző továbbá kiemeli Nagy Margit azon

álláspontját, mely szerint a különbségeket nem a Balkánról származó csoportok Keszthely-kultúrába és a Dél-Dunántúlra történő betelepülése okozta. Tévedésnek tartja továbbá azt a saját korábbi következtetését, mely szerint a viszonylag virágzó Dunántúl jelentette volna „az avar civilizáció bölcsőjét”. Bálint most úgy véli, hogy a Dunántúl és a kaganátus keleti fele közötti eltérések nem a jólét mértékéből, hanem az eltérő kulturális irányultságból fakadnak. Maga a jólét, ami az anyagi kultúrában tetten érhető, számos tényezőnek – az erőforrásoknak, a rendelkezésre álló szakképzett kézműveseknek, valamint a kereslet mértékének – a következménye. Pénzügyi alapját mindenképpen az avaroknak juttatott hatalmas évjáradék jelentette, amely megkülönböztette az avarokat a szűkebb vagy tágabb környezetükben élő más csoportoktól, azonban nem került kifejtésre az, miért jellemezte e bőség jobban a Dunántúlt, mint az avar állam más részeit.

A kézművesek munkáját értékelve a szerző először áttekintette a már meghaladott, történeti indíttatású megállapításokat, valamint a jelenlegi kutatási eredményeket. A kaganátus etnikai tartományában újabban jól igazolható módon sikerült megállapítani a helyi, késő antik alaplakosság bizonyos mértékű továbbélését, ami a pannoniai-típusú övcsatok készítési módjában és egyes kerámiaformákban is megmutatkozik. E tényről tanúskodnak a keszthelyi eltemetetteken Lengyel Imre vezetésével elvégzett és korábban sokat vitatott szerológiai elemzések, amelyek eredményeit újabban részben megerősítették a stronciumizotópos vizsgálatok. A sajnos csak kis mennyiségű feldolgozott minta alapján megállapítható, hogy az eltemetetteknek csupán egy negyede volt új jövevény (HEINRICH-TAMÁSKA–SCHWEISSING 2011). Hozzáteszem, hogy tágabb kitekintéssel hasonló kérdéseket vizsgál egy nagy nemzetközi projekt, a HistoGenes, melyben a belgrádi Régészeti Intézet kutatói is részt vesznek (<https://www.histogenes.org/>). Lehetséges etnikai markerként Bálint megemlíti a prágai-típusú edényeket, aminek kapcsán felhívta a figyelmet arra, hogy ezeket a Dunántúlon elsősorban a budakalászi temető gyereksírjaiban találták (221–226. o., 1137, 1162). Egyes további, gepida kontextusból származó példányok alapján a szerző elveti azok automatikus szlávokhoz rendelését, Florin Curtát idézve,

bennük nem „*etnikai, hanem fazekas kategóriát*” lát (CURTA 2001b), ami megerősíti a lakosság folyamatosságát. Miközben a lakosság kontinuitásának igazolását az avar kor előtti időszak hagyatékában keresi, egy olyan kérdést elemez, mely elsősorban a Keszthely-kultúra kialakulásának szempontjából bír fontossággal.

A balkáni kézművesekről szóló vitában, akik néhány szerző szerint az adott területen tevékenykedtek, Bálint először a Miracula Sancti Demetrii híres részletét elemzi, azon nézetének adva hangot, hogy az avarok által elhurcolt és a Dunán áthajtott hatalmas tömegekről szóló híradás eltúlzott, mert a hagiográfiai forrás narratívájában a Biblia hatását ismeri fel. A *Sermesioanoi* etnonym azonban arról tanúskodik, hogy e foglyok egy része az egykori római császárváros környékén lakott. Ugyanezen forrásnak köszönhetően tudjuk azt, hogy megőrizték kulturális identitásukat. Az egyetlen helységként, amely erről a csoportról tanúskodhat, az író joggal idézi a vajszkai temetőt, amelyet én is pontosan ekként határoztam meg egy tanulmányban (BUGARSKI 2012, 246–252) és a disszertációmban (BUGARSKI 2014, 85–94). Bár a temető „*egy késő antik közösség valószínű jelenlétére utal*”, azt is kiemeli, hogy nincsenek történelmi vagy régészeti adatok Pannónia késő antik népességének leszármazottairól a Dunától keletre, valamint a Balkánról, esetleg a Szerémségből származó romaion betelepülőkről sem. Maguk a sírok azonban kézzelfogható régészeti nyomot jelentenek, miközben a felkínált történeti értelmezés a két lehetséges válasz közül az egyiket nyújtja Vida Tivadar kérdésfelvetésére – „*helyi vagy újonnan betelepült romaion lakosság?*” A monográfia témájával összefüggésben úgy tűnik, hogy nem történt meg a kellő mértékű kiemelés annak a ténynek, hogy a vajszkai sírgödröket – a kaganátusban egyedülálló módon –, római mintára felfalazták. Bálint megjegyzi, hogy római téglákat Dunacséb késő avar kori sírjaiban is találtak (BURNARDŽIĆ 1980), bár a megjelölt anyag részletes elemzése alapján meg lehetett állapítani, hogy azokat a (későbbi) izraelita sírok megjelölésére használták. E példányok mellett csak négy kifosztott avar kori sírba kerültek be téglatöredékek, ahová a sírablás során keveredtek be a rablás, vagy a sírgödrök későbbi betemetődése során (BUGARSKI 2014, 361–389). Az avar hadifoglyokról szóló tör-

téneti adatoknak szentelt meglehetősen hosszú kitérő után a szerző arra a következtetésre jutott, hogy nem lehetett közöttük elég kézműves, a 7. század provinciális kultúrájának minden olyan termékének kis száma nyomán, melyek a kaganátus területén kerültek elő. A szerző továbbá felfigyelt a Közép-Balkánról, illetve az avar sírokból származó tárgyak változatosságában és minőségében rejlő eltérésekre, szem előtt tartva a (települések/sírok) eltérő kontextusát és azt a tényt, hogy térségünkben sokáig tartott az a demográfiai válság, mely nyomán az a 7. század elején nagyrészt elnéptelenedett (BUGARSKI–RADIŠIĆ 2016, 91–94). Mivel az észak-itáliai városok e korban kisebb károkat szenvedtek, nem szokatlan, hogy a – legtágabban értelmezett – bizánci leletek java része Délnyugat-Európából érkezett a kaganátusba. Végül Bálint Csanád korrigálta azon korábbi véleményét, hogy a Keszthely-kultúra fejlődéséhez a Balkánról érkező új betelepülők is hozzájárultak (226–232. o., 1204. sz.; vö. VIDA 2009).

Az avarok és Nyugat-Európa közötti kulturális kapcsolatokat eddig nem tanulmányozták kellő mértékben, miközben ezek olyan leletekben tükröződnek, amelyek hiányoznak a Balkánon vagy a kelet-európai sztyeppén. Miután a szerző felsorolta az avarok és a Nyugat közötti történelmileg igazolt találkozások sorát, rövid áttekintést ad a régészeti értelmezésekről és ennek kapcsán kijelenti, hogy a „bajor”, „frank” és „Meroving” meghatározások tágak és átfogóak és a „bizánci” jelzőhöz hasonlatosak. Emellett a szerző Falko Daim értékelését idézi, amely szerint az avar származású díszes övek nem feltétlenül utalnak az elhunyt etnikai hovatartozására, hanem a frank királyi műhelyekben történt esetleges előállítását jelzik. Ezen elgondolást tovább szöve Bálint felteszi a kérdést, vajon ebben az esetben is diplomáciai ajándékokról lehet-e szó. Az avar szállásterületen túli, híres linzi (Ausztria) temető leletanyagában mutatkozó hasonlóságok nem olyanok, hogy azokat az avar vagy bolgár jelenlét prizmáján keresztül kelljen értelmezni. Sőt nem szükségszerű ezeket az avar hatások bajor átvételével sem magyarázni, mivel lehetséges az egyes formák közös eredete is. Általánosságban – ahogyan az avarok befogadták a mediterrán hatásokat –, úgy a nyugat-európai társadalmak is megalkothatták az övvisélet sajátos változatait vagy elfogadhatták a mediterrán viselet egyes elemeit, amelyek

Keszthely környékén is megjelentek. A nyugati eredetű fegyverzet esetében közvetlen kapcsolatok is voltak, míg közvetett Karoling hatások az egyik nagyszentmiklósi edényen is felfedezhetők. Bálint arra a következtetésre jutott, hogy az avarok nyugat-európai kapcsolatai kisebb hatásúak lehettek, mint amilyeneket mediterrán világgal ápoltak, még akkor is, ha a nyugati kapcsolataik a 8. században fel is erősödtek. Az avarok kelet-európai kapcsolatait a politikai diktatúrák idején vizsgálták a leginkább. Az avarhoz hasonló leletanyag nem migráció, hanem kereskedelem és a kulturális kapcsolatok eredménye. Például a széles körben elterjedt Martynovka-típusú leletek a bizánci provinciális kultúrába ágyazódó közös gyökerekre utalnak. Ebben az összefüggésben a szerző kijelenti, hogy a tudomány „teljesen elutasította” az „ant régiségeknek” a Penkovka-kultúrához és ennek a kultúrának az antokhoz való hozzárendelését. Miközben Michael Kazanski úgy vélte, hogy a Penkovka-kultúra fazekassága alátámasztja Prokopios leírásait az antokról, akik a Duna alsó folyása és a Don közötti széles térségben laktak (KAZANSKI 2013). Összefoglalva az avar anyagi kultúra kézművességének az eredetéről szóló vitát, Bálint nem vonta kétségbe azt a lehetőséget, hogy balkáni vagy itáliai kézművesek is dolgoztak kaganátusban, de a legnagyobb jelentőséget a 6. és 7. századi Pannoniában megmaradt késő antik hagyományoknak tulajdonította, illetve, a 8. században az avar kézművesek Bizánccal ápolt kapcsolatainak (232–237. o.)

A kulturális affinitások és a kereslet az avar anyagi kultúra kialakulásának és későbbi fejlődésének nehezen átlátható elemei, mivel ezeket a hatásokat rendszerint külön-külön vizsgálták az egyes lelettípusok elemzése során. A történelmi forrásokból tudjuk – és hasonló volt helyzet a hunok esetében is –, hogy a kaganátus egyetlen kőépületét bizánci mesterek emelték magának Bajánnak. A városi életformához hasonlóan ezt a divatot sem vették át az avarok, amiről beszédesen tanúskodik Sirmium elhagyása a tűzvész után, már 583-ban, alig egy évvel az után, hogy a várost sok nehézség árán sikerült meghódítaniuk (MIRKOVIĆ 2008, 111). Éppen ezért az avar *hring*, bárhol is volt, szerény palánkerőd lehetett. Másrészt az avarok kulturális irányultságukat a viselet és lószerszám megválasztásával fejezték ki. Ellentétben a településformák-

kal, sőt még az uralkodói székhelyek kialakításával is, a viselet és a lószerszámzat tekintetben messze megelőzték a többi nomád eredetű csoportot: nemcsak hogy hozzáfértek a zsákmányból, évjáradékból vagy ajándékból származó presztízstárgyakhoz, de kifejlesztették saját anyagi kultúrájukat, amely sokkal gazdagabb és technikailag is kifinomultabb volt, mint a kelet-európai sztyepp vagy Bulgária egykorú kultúrája. Bálint szerint ez elsősorban a Pannoniában talált, illetve a délnyugati és nyugati szomszédságban élt népesség érdeme volt.

A következő alfejezetben (8.3.) a szerző nagyon elfogadható módon zárta le a „Dunántúl-jelenség”-ről szóló érvelését azzal az érdekes megfigyeléssel, hogy az avarok és más alávetett népek által a sztyeppéről behozott anyagi kultúrában meglévő különbségek lényegesen kisebbek lehettek, mint azok, amelyek mintegy ötven évvel később mutatkoztak meg a Dunántúlon és a Nagy Magyar Alföldön. A szerző az okokat nem a földrajzi vagy etnikai különbségekben keresi, hanem a helyi szubsztrátumnépességben látja, egyrészt a romanizált lakosságban és a langobardokban, másrészt a gepidákban és kisebb valószínűséggel a szarmatákban. Ebből eredeztethető a két terület eltérő kulturális és kézműves-hagyománya, melyeknek a szomszédsága is más és más volt: a pezsgő mediterrán világ és Frankföld, illetve a bizánciak által elhagyott birtokok a Szávától és a Dunától délre (237–239. o.). Noha a szerző joggal tartózkodik is az ilyen értékelésektől, az eltérő szubsztrátumok egyet-mást elárulnak a kaganátus etnikai különbségeiről is. Azok a csoportok, amelyek felelősek voltak az avar ízlés szerint összevegyített anyagi kultúra életre hívásáért, különböztek a kaganátus más népcsoportjaitól. Erre a Keszthely-kultúra jelenti számomra a legjobb példát. Mások voltak az avarok kulturális igényei az állam keleti részén, ahol a kagánok székhelye állt. Az avarok e csoportja biztosan nem volt szegényebb és Bizánccal tartottak fenn kapcsolatokat, kulturális szükségleteiket bizánci áruval és arannyal elégítették ki. Bizánc kulturális kisugárzása a kaganátus eme részén felerősödött a 8. századtól, míg a Dunántúl anyagi kultúrájában ez kevésbé került befogadásra. A harmadik nagy térséget, Erdélyt csak oly mértékben tanulmányozták, hogy betekintést nyújtson az alapvető, leírt kulturális affinitásokba (240–241. o.).

A monográfia kilencedik fejezete a „Történelmi következtetést és modellt” foglalja össze. Az első három alfejezetben Bálint Csanád világosan és ügyesen tekinti át kutatásainak főbb eredményeit. A rövid negyedik szakaszban bevezeti az olvasót a „Többrétegű történelmi modellbe”, mely a kaganátus sorsának a szerző általi saját értelmezése az elvégzett elemzések tükrében. Véleménye szerint általában az avarok konzervatívok voltak. Nem vettek részt a főbb gazdasági és kereskedelmi folyamatokban és ezért nem voltak kiteve akkulturációnak. Miközben a kolosszális mértékű évjáradékból származó javaik idővel igencsak lecsökkentek, jóllehet a frank források hatalmas zsákmányt említene a 9. század elején a *hringben* (vö. KOVAČEVIĆ 1977, 97). Teljesen más az itáliai langobardok példája, akiknek akkulturációja nagyon sikeres és mélyreható volt. E bizonyosan létező kapcsolatokról függetlenül, az avarok sokkal többet kaphattak a bizánci világ két részének: a Balkánnak és Itáliának a közvetlen közelségétől. Ennek a fejlődésnek a gátja a „Dunántúl-jelenség”-nek a fordítottja volt, tehát az avar uralom a kaganátus központi részein és a Duna–Tisza közén, amelynek hatalmi struktúrája nem változott két és fél évszázad alatt (vö. DAIM 2003, 523). A dunántúli anyagi kultúrájában felismert impulzusokat Bálint a politikatörténet színterére viszi át. Az írott forrásokból tudjuk, hogy a nyugati végek avar előkelőségei megpróbálták közelebb kerülni a megnövekedett frank hatalomhoz, és felvették a kereszténységet (vö. KOVAČEVIĆ 1977, 97–98), ez azonban nem akadályozta meg az avarok és államuk számára végzetes következményekkel járó háború kitörését. A szerző úgy véli, hogy egy ilyen forgatókönyv elkerülhető lett volna (243–251. o.). Az összegzést egy kitekintés (10) követi, amelyben a szerző azt vizsgálta meg, vajon a Kölked A és B temető gepida volt-e vagy sem (KISS 1996; 2001). Mivel ez a kérdés nem tartozik a monográfia fő témái közé, így ehelyütt ezt nem tárgyaljuk, de a szerző arra a következtetésre jutott, hogy nincs elegendő indok Kiss Attila gepida értelmezésének elfogadásához (253–261. o.). Az appendixekben (11) kategóriánként kerültek felsorolásra nagyon rövid megjegyzésekkel kísérvé a tárgyalt lelet típusok, amelyek egy része vonalas rajzokon is be van mutatva (263–287. o., 77–82. ábra), ez után következik az irodalomjegyzék.

Bálint Csanád bátran állt hozzá az avar régészet új területéhez, amihez gratulálnunk kell. A hasonló vállalkozásokhoz elengedhetetlen szakértelmen és tapasztalaton túl a könyvbe és számos részelemzésbe különösen nagy munkát fektetett. Annak ellenére, hogy – amint erre a bevezetőben maga a szerző felhívta a figyelmet – a könyvben több kérdést fogalmazott meg, mint ahány választ adott, a kapott képek minden bizonnyal nagy hasznát veszi majd a kutatás. Meg kell jegyezni, hogy ez az első szintézis, amely áttekinti az avar anyagi kultúra kiterjedését és az azt ért hatásokat az avar térség egészén, valamint a bemutatott regionális különbségek is nagyon tanulságosak és szakszerűen értelmezettek. A fő megállapítások szilárdan megalapozottak, a kialakított szintézisnek pedig majd minden bizonnyal lesz kiegészítése. A kérdés az, hogy egy jövőbeni elemzés milyen mértékben alakít majd át egy-egy olyan következtetést, amelyek esetenként nem adekvát elterjedési térképeken alapultak: ez mindenképp be fog következni és bizonyos kiegészítéseket a kaganátus déli része vonatkozásában már jelen munkámban is felkínáltam. Úgy tűnik, hogy teljesen kerek képet csak egy, a jelenleg még rendelkezésre nem álló, általános adatbázis megalkotása után kaphatunk majd: e célkitűzéshez jelenleg a *Montelius* adatbázis áll a legközelebb, amelynek összeállításán évtizedek óta dolgozik Peter Stadler osztrák régész. Az adatbázisok világos teauruszok kidolgozását követelik meg. Mivel az informatika univerzális nyelve a mai világban az angol, ez azt jelentené, hogy minden bevitt és kereshető kifejezésnek a legapróbb részletekig egységesítettnek kellene lennie. Nekem úgy tűnik, hogy ezt legköny-

nyebben úgy lehetne elérni, ha azokat a szakkifejezéseket használnánk, amelyek a *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* (GARAM ET AL. 1975; KISS 1977) sorozat számára készültek, és amint azt már két évtizeddel ezelőtt Kiss Attila alkalmazta (KISS 1998, 251).

Ugyanígy az avar állam kulturális régióit is egyértelműben kellene lehatárolni, egyforma földrajzi jelentésű meghatározások szerint kell azokat meghatározni és következetesen kell ragaszkodni a definiált fogalmakhoz. Továbbá, ha egyáltalán lehetséges, jó volna, ha a jövőbeli kutatások pontosabban írnák le a „késő antik”, „bizánci”, „római”, „itáliai” vagy „provinciális” anyagi kultúrák tárgykörébe tartozó fogalmakat, talán Heinrich-Tamácska Orsolya és Daniel Syrbe alapvetése alapján (HEINRICH-TAMÁCSKA–SYRBE 2016). Ez utóbbi megjegyzések természetesen semmiképpen sem jelentik azt, hogy egy tájékozott olvasó ne tudná átlátni a Bálint Csanád monográfiájában található elemzéseket, hanem a recenzált szintézis egy lehetséges felhasználásának az átgondolását jelentik – egy olyan sikeres modell továbbépítését, amely választ adhat több további kutatási kérdésre. Mindenesetre a könyvet nagy figyelemmel kell fogadni és a jövőbeni fejleményekre optimizmussal kell tekinteni, szem előtt tartva számos kolléga aktuális elemzését, akiknek eredményeit a monográfia szerzője gyakran idézte. A bemutatott mű és meggyőződésem szerint Bálint Csanád jövőbeli tanulmányai is, minden bizonnyal fontos szerepet játszanak majd az Avar Kaganátus és a szomszédos területek kulturális képének további kimunkálásában.

AJÁNLOTT IRODALOM

- ADAM 2002: Szentpéteri, J. (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest 2002.
- ANDRÁSI 1996–1997: András, J.: Avar kori varkocsszorítók. *Archaeologiai Értesítő* 123–124 (1996–1997) 85–123.
- BAVANT 2008: Bavant, B.: Fragments de casques de type Bal-denheim trouvés a Caricin Grad. *Melanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Age* 120:2 (2008) 327–353.

- BÁLINT 1993: Bálint, Cs.: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: *Ausgewählte Probleme Europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters* 1. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1993, 195–273.
- BÁLINT 2002: Bálint, Cs.: A short essay on the Nagyszentmiklós treasure. In: *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*. Ed.: Kovács, T. Budapest 2002, 57–80.
- BÁLINT 2003: Bálint Cs.: Voltak-e Avarok az Adrián? In: *Spomenica Jovana Kovačevića*. Ur.: Bunardžić, R. – Mikić, Ž. Beograd 2003, 55–60.
- BÁLINT 2007: Bálint, Cs.: On ‘Orient-preference’ in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians, and conquering Hungarians. In: *Post-Roman Towns, Trade, and Settlement in Europe and Byzantium*. Millenium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n Chr. 5/1. Ed.: Henning, J. Berlin–New York 2007, 545–562. <https://doi.org/10.1515/9783110218848.3.545>
- BÁLINT 2010: Bálint, Cs.: *Der Schatz von Nagyszentmiklós: Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz und der Steppe*. Budapest 2010.
- BALOGH 2014: Balogh Cs.: Az avar kori gúlacsüngös fülbevalók. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 20 (2014) 91–157.
- BALOGH 2016: Balogh Cs.: *Régészeti adatok a Duna-Tisza közti avarok történetéhez*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 6. Budapest 2016.
- BARIŠIĆ / VARISITY / БАРИШИЋ 1956: Баришић, Ф.: Цар Фока (602-610) и подунавски Аваро-Словени. *Зборник радова Византолошког института* 4 (1956) 73–88.
- BARTZAK 1998: Bartzak, A.: The Early Abbasid Dinars of the Petrovci Hoard. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 30–31 (1998) 259–271.
- BÂRZU 2010: Bârzu, L.: *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen, Das Gräberfeld Nr. 3 von Bratei*. *Archaeologica Romanica* 4. Cluj-Napoca–Bistrița 2010.
- BIKIĆ / ВIKITY / БИКИЋ 2020: Бикић, В.: Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку - осврт на примере из српске археологије. In: *Svet sredњовековних тврђава, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу*. Београд 2021, 287–307.
- BLAY 2018: Blay, A.: Überlegungen zur Bedeutung und Gültigkeit des Begriffs “Keszthely-Kultur” und weitere mögliche Ansätze. *Antaeus* 35–36 (2018) 167–186.
- BLAY–SAMU 2016: Blay, A. – Samu, L.: Über die mediterranen Kontakte des frühawarenzeitlichen Karpatenbeckens am Beispiel ausgewählter Fundgruppen. In: *Grenzübergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau (Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube)*. *Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Ruma, 4.–7.11.2015*. Forschungen zur Spätantike und Mittelalter 4. Hrsg: Bugarski, I – Heinrich-Tamáška, O. – Ivanišević, V. – Syrbe, D. Remshalden 2016, 291–310.
- BOGNÁR 2016: Bognár, B. K.: A special ceramic type: the late Avar yellow pottery. *Hungarian Archaeology E-journal* 2016 Winter (2016) 22–28.
- BOLLÓK 2015: Bollók, Á.: The Archaeology of the Byzantine State – A Non-Specialist’s Approach. *Antaeus* 33 (2015) 265–314.
- BOLLÓK 2017: Bollók, Á.: Christians, Christianity and the ‘Northern Barbarians’ in Late Antiquity and the Early Middle Ages. In: *Dalle steppe al Mediterraneo. Popoli, culture, integrazione. Atti del Convegno internazionale di studi. Fondazioni e rituali fune- rari delle aristocrazie germaniche nel contesto mediterraneo Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 18–19 giugno 2015, 16–17 giugno 2016*. Napoli 2017, 423–442.

- BRATHER 2004: Brather, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42. Berlin–New York 2004. <https://doi.org/10.1515/9783110922240>
- BUGARSKI / BUGARSZKI / БУГАРСКИ 2007: Бугарски, И.: Прикази: Александар Ранисављев, Рапосредњовековна некропола код Мокрина. Повремена издања 4. Београд 2007: Српско археолошко друштво. *Гласник Српског археолошког друштва* 23 (2007) 437–446.
- BUGARSKI / BUGARSZKI / БУГАРСКИ 2009: Бугарски, И.: *Некрополе из доба анишке и рапог средњег века на локалитету Чук*. Београд 2009.
- BUGARSKI 2009: Bugarski, I.: The Meaning of the Crosses in Early Avar Female Graves: Three Case Studies from Vojvodina. *Acta Archaeologica Carpathica* 44 (2009) 219–232.
- BUGARSKI 2012: Bugarski, I.: On the Jánoshida Type Earrings and the Seventh Century Byzantine Finds from the Western Balkans, with a Retrospective View of the Vajska (Vajszka) Cemetery. In: *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 233–254.
- BUGARSKI / BUGARSZKI / БУГАРСКИ 2013: Бугарски, И.: Критике и прикази: Csanád Bálint, Der Schatz von Nagyszentmiklós: Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe, *Varia Archaeologica Hungarica* 16/b, Balassi Kiadó, Budapest 2010. 667 S., 300 Abb. *Сшаринар* 63 (2013) 319–324.
- BUGARSKI / BUGARSZKI / БУГАРСКИ 2014: Бугарски, И.: *Археологија Авара у Србији. Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет*. Београд 2014.
- BUGARSKI 2015: Bugarski, I.: Axe, Battle Axes and Battle Knives from Avar-Time Graves in Vojvodina. In: *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*. Ethnic and Cultural interferences in the 1st millenium B.C. to the 1st millenium A.D. 22. Ed.: Cosma, C. Cluj-Napoca 2015, 129–146.
- BUGARSKI 2016: Bugarski, I.: Carved antler tools from Nosa and Mandelos reassessed: a glimpse into the Avar pictorial evidence. In: *Close to the bone: current studies in bone technologies*. Ed.: Vitezović, S. Belgrade 2016, 86–97.
- BUGARSKI / BUGARSZKI / БУГАРСКИ 2020: Бугарски, И.: Пряхка из Врченовацког городишча и византијске находки средине и второй половине VII в. из Сербског Поморавља. In: *История вещей - история и вещи. К 60-летнему юбилею И. О. Гаврилухина*. Раннеславянский мир 20. Отв. ред.: Обломский, А. М. Москва 2020, 65–75.
- BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2016: Bugarski, I. – Ivanišević, V.: On the Group of Graves from Aradac (Aradka) and Germanic Finds from the South of the Avar Khaganate. In: *Beatus Homo Qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk.: Cséz T. – Takács M. Győr 2016, 151–167.
- BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2018: Bugarski, I. – Ivanišević, V.: Sixth Century Foederati from the Upper Moesian Limes: Weapons in a Social Context. In: *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors - Living on the Frontier* 1. Institute of Archaeology Monographies 68/1. Ed. in chief: Korać, M. Belgrade 2018, 291–332.
- BUGARSKI–RADIŠIĆ / BUGARSZKI–RADISITY / БУГАРСКИ–РАДИШИЋ 2016: Бугарски, И. – Радишић, М.: Централни Балкан у раном средњем веку: археолошка сведочанства о променама. In: *Процеси византинизације и српска археологија. Византијско наслеђе и српска уметност* 1. Ур.: Викић, В. Београд 2016, 91–99.
- BUGARSKI ET AL. 2013: Bugarski, I. – Miladinović-Radmilović, N. – Popadić, I. – Marjanović, M.: Early Mediaeval Burial at Stubline near Obrenovac: Spatial, Anthropological and Archaeological Analyses of the Southernmost Avar Grave. *Acta Archaeologica Carpathica* 48 (2013) 285–305.

- BUNARDŽIĆ 1980: Bunardžić, R.: *Menore iz Čelareva*. Beograd 1980.
- BÜHLER 2011: Bühler, B.: Is it Byzantine Metalwork or not? Evidence for Byzantine Craftsmanship Outside the Byzantine Empire (6th to 9th Centuries AD). In: *Byzanz - das Römerreich im Mittelalter 1. Welt der Ideen, Welt der Dinge*. Mainz 2011, 213–234.
- COSMA 2018: Cosma, C.: *Graves of Avar military chiefs in Transylvania (Morminte de șefi militari avari din Transilvania)*. Cluj-Napoca 2018.
- CURTA 2001a: Curta, F.: Reviews: Vida, T.: *Die Awarenzeitliche Keramik I (6.–7. Jh.)*, Berlin - Budapest 1999 & Brather, S.: *Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit*. Bonn 1996. *Archaeologia Bulgarica* 5:2 (2001) 93–98.
- CURTA 2001b: Curta, F.: The Prague type: a critical approach to pottery classification. *Archaeologia Bulgarica* 5:1 (2001) 73–106.
- CURTA 2007: Curta, F.: Some remarks on ethnicity in medieval archaeology. *Early Medieval Europe* 15:2 (2007) 159–185. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0254.2007.00202.x>
- CSIKY 2015: Csiky, G.: *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 32. Leiden–Boston 2015. <https://doi.org/10.1163/9789004304543>
- CSIKY–MAGYAR–HÁRSHEGYI 2015: Csiky, G. – Magyar-Hárshegyi, P.: Wine for the Avar elite? Amphorae from Avar period burials in the Carpathian Basin. In: *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade, 17–21 September 2013)*. Ed: Tsetskhladze, G. R. – Avram, A. – Hargrave, J. Oxford 2015, 175–182. <https://doi.org/10.2307/j.ctvr43k44.29>
- CSUTHY 2012: Csuthy A.: A késő avar kori füles lószerszámveretek. In: *Hadak Útján XX. Népvándorlások Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30 (Assembly of Young Scholars on the Migration Period XX, Budapest–Szigethalom, 28th–30th October 2010)*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 163–186.
- CSUTHY 2013: Csuthy A.: Az avar kori rojtos végű lószerszámveretek kiértékeléséhez. *Iuxta Danubium* 15 (2013) 109–119.
- DAIM 1987: Daim, F.: *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ, 1*. Wien 1987.
- DAIM 2000a: Daim, F.: “Byzantinische” Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 2000, 77–204.
- DAIM 2000b: Daim, F.: Keszthely-Fenekpuszta. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 16 (2000) 468–474.
- DAIM 2001: Daim, F.: Byzantine Belts and Avar Birds - Diplomacy, Trade and Cultural Transfer in the Eight Century. In: *The Transformation of Frontiers: From Late Antiquity to the Carolingians*. Transformation of the Roman World 10. Ed.: Pohl, W. – Wood, I. – Reimitz, H. Leiden–Boston–Köln 2001, 143–188. https://doi.org/10.1163/9789004476394_010
- DAIM 2003: Daim, F.: Avars and Avar Archaeology, an introduction. In: *Regna and Gentes - The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Transformation of the Roman World 13. Ed.: Goetz, H.-V. – Jarnut, J. – Pohl, W. Leiden–Boston 2003, 463–570. https://doi.org/10.1163/9789047404255_019
- DAIM 2010: Daim, F.: Byzantine Belt Ornaments of the 7th and 8th Centuries in Avar Contexts. In: *Intelligible Beauty: Recent Research on Byzantine Jewellery*. Ed.: Entwistle, Ch. London 2010, 61–71.

- DAIM ET AL. 2010: Daim, F. – Chamero, J. – Greiff, S. – Patscher, S. – Stadler, P. – Tobias, B.: Kaiser, Vögel, Rankenwerk - byzantinischer Gürteldekoration des 8. Jahrhunderts und ein Neufund aus Südungarn. In: *Byzanz - das Römerreich im Mittelalter, Peripherie und Nachbarschaft* 3. Mainz 2010, 277–330.
- DAVIDSON 1937: Davidson, G. R.: The Avar Invasion of Corinth. *Hesperia* 6:2 (1937) 227–240. <https://doi.org/10.2307/146519>
- DEMO 2014: Demo, Ž.: *Zlato & srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu*. Zagreb 2014.
- DIMITRIJEVIĆ 1966: Dimitrijević, D.: Der Fund von Zemun Polje im Lichte der spätaurenenzeitlichen Problematik. *Archaeologia lugoslavica* 7 (1966) 53–76.
- DIMITRIJEVIĆ / DIMITRIJEVIĆ / ДИМИТРИЈЕВИЋ 1993: Димитријевић, Д.: Критике и прикази: Csanád Bálint, Südungarn im 10. Jahrhundert, *Studia Archaeologica XI*, Acad. Scient. Hung. (Akadémiai Kiadó), Budapest 1991. *Старинар* 42 (1993) 208–217.
- DOBOS 2013: Dobos A.: Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* 6–7 (16–17) (2013) 93–118.
- DRAUSCHKE 2010: Drauschke, J.: Byzantine Jewellery? Amethyst Beads in East and West during the Early Byzantine Period. In: *Intelligible Beauty: Recent Research on Byzantine Jewellery*. Ed.: Entwistle, Ch. London 2010, 50–60.
- FANCSALSZKY 2007: Fancsalszky G.: *Állat- és emberábrázolás a késő avar kori öntött bronz övvereteken*. Budapest 2007.
- НАЂМАШ / НАГУМАС / ХАЉМАШ 1957: Хађмаш, К.: Археолошки налаз из Србобрана. *Раг војевођанских музеја* 6 (1957) 236–239.
- HALDON 2003: Haldon, J. F.: *Byzantium in the Seventh Century. The transformation of a culture. Revised edition*. Cambridge–New York–Melbourne 2003.
- HAYASHI 2000: Hayashi, T.: East-West Exchanges as seen through the Dissemination of the Griffin Motif. In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jahrhundert*. *Varia archaeologica Hungarica* 10. Hrsg.: Bálint, Cs. Budapest–Napoli–Roma 2000, 253–265.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2016: Heinrich-Tamáška, O.: Byzantine goldsmithing in Avaria? Exchange and transfer at the edge of the Empire during the seventh century AD. In: *Grenzübergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau (Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube)*. *Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Ruma, 4.-7.11.2015*. Forschungen zur Spätantike und Mittelalter 4. Hrsg.: Bugarski, I. – Heinrich-Tamáška, O. – Ivanišević, V. – Syrbe, D. Remshalden 2016, 273–290.
- HEINRICH-TAMÁSKA–VOSS 2018: Heinrich-Tamáška, O. – Voß, H.-U.: Goldene Pseudoschnallengürtel in der Avaria (7. Jh. n. Chr.): Studien zur Konstruktion, zu Herstellungs- und Verzierungstechniken sowie zum Material. In: *Über den Glanz des Goldes und die Polychromie, technische Vielfalt und kulturelle Bedeutung vor- und frühgeschichtlicher Metallarbeiten*. *Akten des 2. und 3. Workshops des Netzwerks Archäologisch-Historisches Metallhandwerk in Frankfurt am Main, 24.–27.10.2013, und in Berlin, 11.–12.05.2017*. Hrsg.: Eilbracht, H. – Heinrich-Tamáška, O. – Niemeyer, B. – Reiche, I. – Voß, H.-U. Bonn 2018, 125–175.
- HEINRICH-TAMÁSKA–SCHWEISSING 2011: Heinrich-Tamáška, O. – Schweissing, M. M.: Strontiumisotopen- und Radiokarbonuntersuchungen am anthropologischen Fundmaterial von Keszthely-Fenekpuszta: ihr Aussagepotenzial zur Fragen der Migration und Chronologie. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. *Castellum Pannonicum Pelsonense* 2. Hrsg.: Heinrich-Tamáška, O. Rahden/Westf. 2011, 457–474.

- HEINRICH-TAMÁSKA–SYRBE 2016: Heinrich-Tamáška, O. – Syrbe, D.: „GrenzÜbergänge“ zwischen 300 und 800 n. Chr. Einführende Betrachtungen zu den globalen und lokalen Verflechtungen des Mitteldonauroumes. In: *Grenzübergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau (Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube)*. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauroum, Ruma, 4.–7.11.2015. Forschungen zur Spätantike und Mittelalter 4. Hrsg.: Bugarski, I. – Heinrich-Tamáška, O. – Ivanišević, V. – Syrbe, D. Remshalden 2016, 11–39.
- HORED T 1975: Horedt, K.: The Gepidae, the Avars and the Romanic Population in Transylvania. In: *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations*. București 1975, 111–122.
- GARAM 1995: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3. Budapest 1995.
- GARAM 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest 2001.
- GARAM 2002: Garam, É.: Ketten und Schlüssel in frühawarenzeitlichen Frauengräbern. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2002, 153–176.
- GARAM ET AL. 1975: Garam, É. – Kovrig, I. – Szabó, J. Gy. – Török, Gy.: *Avar Finds in the Hungarian National Museum*. Budapest 1975.
- GÁLL 2014: Gáll, E.: The Avar conquest and what followed. Some ideas on the process of ‘Avarisation’ of Transylvanian Basin (6th–7th centuries). In: *Archäologische Beiträge Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Hrsg.: Cocis, S. Cluj-Napoca 2014, 295–323.
- GÁLL 2017: Gáll, E.: *At the Periphery of the Avar Core Region. 6th–8th Century Burial Sites near Nădlac (The Perica-Nădlac Motorway Rescue Excavations)*. Paris–Budapest 2017.
- GÁLL–ROMÁT 2016: Gáll, E. – Romát, S.: The Current State of Archaeological Research on the Avar Period in the Banat. Observations on the Changes in the Avar Settlement Territory in this Region and on Some Early Medieval Cultural-Sociological Phenomena. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe, Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag (Between Byzantium and the Steppe, Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday)*. Ed.: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest 2016, 433–468.
- GEARY 2007: Geary, P.: *Mit o nacijama. Srednjovekovno poreklo Evrope*. Novi Sad 2007.
- GULYÁS 2018: Gulyás, B.: A szegvár-sápoldali 1. sír keleti kapcsolatai az újabb orosz és ukrán kutatás fényében. *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018) 105–115. <https://doi.org/10.1556/0208.2018.143.6>
- IVANIŠEVIĆ 2011: Ivanišević, V.: Caričin Grad - The Fortifications and the Intramural Housing in the Lower Town. In: *Byzanz - das Römerreich im Mittelalter, Schauplätze 2.2*. Mainz 2011, 747–775.
- IVANIŠEVIĆ 2020: Ivanišević, V.: New Finds of “Slavic” Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum. In: *The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. Hommage to Marko Popović*. Belgrade 2021, 117–141.
- IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008: Ivanišević, V. – Bugarski, I.: Western Banat during the Great Migration Period. In: *The Turbulent Epoch 2. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. Monumenta Studia Gothica 5. Lublin 2008, 39–61.
- JARAK 2016: Jarak, M.: Arheološko-kulturna određenja u interpretaciji ranosrednjovjekovnih grobnih nalaza iz Čadavice i Požeškog Brestovca. In: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske. Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjov-*

jekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014. Ur.: Krznar, S. – Ivančan, T. S. – Tkalčec, T. – Belaj, J. Zagreb 2016, 7–21.

- KARDARAS 2019: Kardaras, G.: *Byzantium and the Avars, 6th–9th c. AD. Political, diplomatic and cultural relations.* East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 51. Leiden–Boston 2019. <https://doi.org/10.1163/9789004382268>
- KATIĆ–KAPETANIĆ 2019: Katić, M. – Kapetanić, N.: Proizvodnja pticolikih fibula na kasnoantičkoj utvrđi Sokol u Konavlima. *Starohrvatska prosvjeta* 46 (2019) 7–21.
- KAZANSKI 2013: Kazanski, M.: The land of the Antes according to Jordanes and Procopius. In: *The steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday.* Red.: Lungu, D. Iași 2013, 35–42.
- KISS 1977: Kiss, A.: *Avar Cemeteries in County Baranya.* Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 2. Budapest 1977.
- KISS 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie. Innsbruck 1996.
- KISS 1998: Kiss, A.: The Treasure of the Byzantine Gold Belt from the Sirmium Region. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 50 (1998) 251–258.
- KISS 2001: Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B.* 1–2. Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.
- KISS 2014: Kiss, A. P.: Gepiden im heutigen Bulgarien? In: *Studia Hungaro-Bulgarica* 3. Sumen–Szeged 2014, 19–34.
- KOVAČEVIĆ / KOVACSEVITY / КОВАЧЕВИЋ 1965: Kovačević, J.: Авари и злато. *Сшаринар* 13–14 (1965) 125–135.
- KOVAČEVIĆ 1966: Kovačević, J.: Авари на Јадрану. In: *Materijali III. Simpozijum Praistorijske i Srednjevekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Novi Sad 1965.* Red.: Tasić, N. Beograd 1966, 53–81.
- KOVAČEVIĆ / KOVACSEVITY / КОВАЧЕВИЋ 1977: Kovačević, J.: *Аварски каишат.* Београд 1977.
- LAKATOS 2001: Lakatos, A.: Inchizătoare de geantă din bronz in mediul avar (sec. VI–VII p. Chr.). *Ephemeris Napocensis* 11 (2001) 145–163.
- LINDNER 1981: Lindner, R. P.: Nomadism, Horses and Huns. *Past and Present* 92 (1981) 3–19. <https://doi.org/10.1093/past/92.1.3>
- LÓPEZ QUIROGA ET AL. 2017: López Quiroga, J. – Kazanski, M. – Ivanišević, V. (eds): *Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe: Historical, Archaeological and Bioarchaeological Approaches.* Oxford 2017. <https://doi.org/10.30861/9781407315935>
- MADGEARU 2003: Madgearu, A.: A Buckle of Pápa Type found in the Early Byzantine Fortress Halmyris (Murighiol, Tulcea County). *Peuce* 15 (2003) 169–176.
- MARKOVIĆ / MARKOVITY / МАРКОВИЋ ET AL. 2019: Marković, H. – Roeter, A. E. – Birk, J. Ц.: Биоархеолошка истраживања свакодневног живота у Царичином граду (Justiniana Prima). *Лесковачки зборник* 59 (2019) 21–44.
- MCCORMICK 2001: McCormick, M.: *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, A.D. 300–900.* Cambridge 2001. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107050693>
- MILINKOVIĆ / MILINKOVITY / МИЛИНКОВИЋ 2004: Milinković, M.: Археологија моде као археологија идентитета - неколико примера. In: *Ниш и Византија, други научни скуп, Ниш, 3-5. јун 2003. Зборник радова* 2. Ниш 2004, 185–196.
- MILINKOVIĆ / MILINKOVITY / МИЛИНКОВИЋ 2015: Milinković, M.: *Рановизантијска насеља у Србији и њенот окружењу.* Београд 2015.

- MILOŠEVIĆ / MILOSEVITY / МИЛОШЕВИЋ 1990: Милошевић, Д.: *Накит од XII до XV века из збирке Народnog музеја*. Београд 1990.
- MILOŠEVIĆ 2018: Milošević, A. (ur.): *Istočni Jadran i Bizant*. Split 2018.
- MINIĆ 1982: Minić, D.: The Grave Inventory from Stejanovci near Sremska Mitrovica. In: *Sirmium* 4. Beograd 1982, 43–48.
- MIRKOVIĆ 2008: Mirković, M.: *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka (drugo izdanje)*. Sremska Mitrovica 2008.
- MORRISON ET AL. 2006: Morrison, C. – Popović, V.† – Ivanišević, V.: *Les Tresors monetaire byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713)*. Paris 2006.
- MÜLLER 1989: Müller, R.: Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1989, 141–164.
- NIKOLAJEVIĆ 1973: Nikolajević, I.: The Redemption of Captiv in Dalmatia in the 6th and 7th century. *Balkanoslavica* 2 (1973) 73–79.
- ORMÁNDY 1995: Ormándy J.: Granulációs díszítés avar kori tárgyakon: Gúla- és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 151–181.
- PERNER 2005: Perner, G. U.: *Chorologie: Erkenntniswege und Erkenntnisgrenzen in der Archäologie*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2005.
- PETKOVIĆ ET AL. 2016: Petković, S. – Bugarski, I. – Miladinović-Radmilović, N.: A non-wandering soldier's grave? The seventh-century burial in Davidovac (southern Serbia). In: *Grenzübergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Ruma, 4.–7.11.2015*. Forschungen zur Spätantike und Mittelalter 4. Hrsg.: Bugarski, I. – Heinrich-Tamáska, O. – Ivanišević, V. – Syrbe, D. Remshalden 2016, 247–272.
- PETROVA 2006: Petrova, V.: The Early Medieval yellow pottery from Pliska, Bulgaria: the question of its provenance and the problem of its origin. In: *Post-Roman Towns. Trade and Settlement in Europe and Byzantium 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans*. Millenium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. 5:2. Ed.: Henning, J. Berlin–New York 2006, 315–340. <https://doi.org/10.1515/9783110218831.2.315>
- POHL 2018: Pohl, W.: *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567-822*. Ithaca–London 2018. <https://doi.org/10.7591/9781501729409>
- ROPOVIĆ / ROPOVITY / ПОПОВИЋ 1986: Поповић, В.: Куврат, Кувер и Аспарух. *Старинар* 37 (1986) 103–133.
- ROPOVIĆ / ROPOVITY / ПОПОВИЋ 1988: Поповић, В.: Ллбанија у касној антици. In: *Илири и Албанци. Серија предавања одржаних од 21. таја до 4. јуна 1986. године*. Београд 1988, 201–250.
- ROPOVIĆ / ROPOVITY / ПОПОВИЋ 1997: Поповић, И.: *Златни аварски иојас из околине Сирмијума*. Београд 1997.
- PRIGENT 2008: Prigent, V.: Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe–IXe siècle). *Melanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age* 120:2 (2008) 393–417.
- RANISAVLJEV / RANISZAVLJEV / РАНИСАВЉЕВ 2007: Ранисављев, Ј.: *Раносредњовековна некропола код Мокрина*. Београд 2007.
- RAŠEV / RASEV / РАШЕВ 2007: Рашев, Р.: *Прабългарите през V–VII век (четвърто допълнено издание)*. Велико Търново 2007.
- RAŠKOVIĆ / RASKOVITY / РАШКОВИЋ 2016: Рашковић, Д.: Низинска античка насеља и висинска рановизантијска налазишта у окружју Алексинца и Соко Бање. *Караџић* 8 (2016) 21–48.

- RÁCZ 2012: RácZ Zs.: Emberalakos kistárgyak az avar korból. In: *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida, T. Budapest 2012, 409–436.
- RÁCZ 2014: RácZ, Zs.: *Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 116. Mainz 2014.
- SAMU 2019: Samu, L.: Bálint Csanád: The Avars, Byzantium and Italy. A Study in Chorology and Cultural History, *Magyar Régészet* 8/3 (2019) 44–49. <https://doi.org/10.36245/mr.2019.3.6>
- SAMU–DAIM 2018: Samu, L. – Daim, F.: Die Pseudoschnallen in der Awarenzeit und ihre Transformation. *Antaeus* 35–36 (2018) 205–241.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2002: Schulze-Dörrlamm, M.: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum 1. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 30:1. Mainz 2002.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2009: Schulze-Dörrlamm, M.: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum 2. Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 30:2. Mainz 2009.
- SLIVENSKA 2004: Slivenska, Z.: The Sickles in Graves during the Period of Early Middle Ages from the Territory of Slovakia. *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 8 (2004) 7–11.
- SOMOGYI 1997: Somogyi, P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*. Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Budapestinensis provenientes 2. Innsbruck 1997.
- SÓS–SALAMON 1995: Cs. Sós, Á. – Salamon, Á.: *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th centuries A.D.) at Pókaszepetk*. Budapest 1995.
- STADLER 2008: Stadler, P.: Avar chronology revisited, and the question of the ethnicity in the Avar qaganate. In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 2. Ed.: Curta, F. Leiden–Boston 2008, 47–82. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004163898.i-492.18>
- STANCIU 2013: Stanciu, I.: The Problem of the Earliest Slavs in Intra-Carpathian Romania (Transylvania and the North-West Vicinity). *Slovenská archeológia* 61:2 (2013) 323–370.
- SZENTHE 2012: Szenthe, G.: Meister und ihre Kunden. Herstellung und Verbreitung gegossener Bronzegegenstände im spätaawarenzeitlichen Karpatenbecken. *Archaeologiai Értesítő* 137 (2012) 57–75. <https://doi.org/10.1556/ArchErt.137.2012.3>
- SZENTHE 2016: Szenthe, G.: Crisis or Innovation? A Technology-Inspired Narrative of Social Dynamics in the Carpathian Basin during the Eighth Century. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe, Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag (Between Byzantium and the Steppe, Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday)*. Ed.: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest 2016, 351–370.
- SZÜCSI 2012: Szücsi F.: A kora és közép avar kori balták és fokosok. In: *Hadak útján XX. A Népvándorlások Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 121–137.
- STANILOV / SZTANILOV / СТАНИЛОВ 2006: Станилов, С.: *Художественият метал на българското ханство на Дунав (7–9 век)*. София 2006.
- TOBIAS 2001: Tobias, B.: Die awarenzeitlichen Sieblöffel im Karpatenbecken. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2001, 161–182.

- TOBIAS 2011: Tobias, B.: Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 277–312.
- TOMKA 1986: Tomka, P.: Archäologische Studien zur Ethnographie der awarenzeitlichen Völker. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 116 (1986) 155–168.
- UENZE 1966: Uenze, S.: Die Schnallen mit Riemenschlaufe aus dem 6. und 7. Jahrh. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 31 (1966) 142–181.
- VIDA 1992: Vida, T.: Zu einigen handgeformten frühawarischen Keramiktypen und ihre östlichen Beziehungen. In: *Awarenforschungen* 1. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 517–577.
- VIDA 1999: Vida, T.: *Die awarenzeitliche Keramik I (6.–7. Jh.)*. *Varia Archaeologica Hungarica* 8. Berlin–Budapest 1999.
- VIDA 2009: Vida, T.: Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th–7th Centuries AD in Pannonia. In: *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*. Ed.: Quast, D. Mainz 2009, 233–259.
- VIDA 2015: Vida, T.: Zur Frage des gelben Tafelgeschirrs der frühmittelalterlichen Eliten im mittleren Donauraum. In: “*Castellum, Civitas, Urbs*”. *Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa (Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe)*. *Castellum Pannonicum Pelsonense* 6. Hrsg.: Heinrich-Tamáská, O. – Herold, H. – Straub, P. – Vida, T. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2015, 313–327.
- VIDA 2016a: Vida, T.: “They asked to Be Settled in Pannonia...” A Study on Integration and Acculturation – The Case of the Avars. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag (Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday)*. Ed.: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest 2016, 251–270.
- VIDA 2016b: Vida, T.: Backglocken, Backdeckel und Backhauben. Archäologische Angaben zur Ernährungskultur Süd- und Mitteleuropas. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67 (2016) 361–422. <https://doi.org/10.1556/072.2016.67.2.7>
- VIDA 2016c: Vida, T.: *Late Antique Metal Vessels in the Carpathian Basin. Luxury and Power in the Early Middle Ages*. *Hereditas Archaeologica Hungariae* 1. Budapest 2016.
- VIDA 2018a: Vida T.: *A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6–7. században. Akadémiai doktori értekezés*. Budapest 2018.
- VIDA 2018b: Vida, T.: To the Inner Asian Roots of the Avars. In: *Studia mediaevalia Europaea et orientalia: miscellanea in honorem professoris emeriti Victor Spinei oblata*. Ed.: Bilavschi, G. – Aparaschivei, D. București 2018, 29–45.
- VINSKI 1956: Vinski, Z.: Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 11 (1956) 63–95.
- VINSKI 1958: Vinski, Z.: O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata. *Opuscula Archaeologica* 3 (1958) 13–55.
- VOGT 2006: Vogt, M.: *Spangenhelme-Baldenheim und verwandte Typen*. Mainz 2006.
- ZÁBOJNÍK 1991: Zábojník, J.: Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats). In: *K problematike osidlenia Stredodunajskej oblasti vo vcasnom stredoveku*. *Zod. red.: Zlata, Č. Nitra* 1991, 219–323.
- ZÁBOJNÍK 2000: Zábojník, J.: Zur Problematik der “byzantinischen” Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*. *Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie* 7. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 2000, 327–364.